

Mersiha Jaskić, MA

Centar za promociju civilnog društva Sarajevo

mersiha.jaskic@stu.ibu.edu.ba

Dr. sc. Jasmin Medić

Univerzitet u Sarajevu Institut za historiju

jasmin.medic@iis.unsa.ba

UDK 341.322.5-055.2(497.6 Prijedor)''1992/1995''

UDK 341.645.2 (497.6 Prijedor))''1992/1995''

Izvorni naučni rad

PREŽIVJELE DA KAŽU ISTINU: ZLOČINI NAD ŽENAMA U LOGORU OMARSKA

Sažetak: Autori u članku analiziraju zločine počinjene nad zatočenicama u Omarskoj u cjelokupnom periodu postojanja logora od konca maja do augusta 1992. godine. Zatočenice su bile izložene raznim oblicima torture, uključujući i silovanje i seksualno zlostavljanje. Veći dio preživjelih zatočenica u više je navrata svjedočilo u procesima pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju (ICTY/ICTY) i Sudom Bosne i Hercegovine. Upravo ta svjedočenja činit će ključne izvore ovoga članka čiji će fokus biti na uslovima u logoru, zločinima kojima su svjedočili te silovanjima i seksualnim zlostavljanjima kojima su bile izložene. Ovaj rad za cilj ima dopuniti naučne perspektive o zločinima u Prijedoru, posebno u Omarskoj, i postaviti okvir za buduća istraživanja i preglede počinjenog seksualnog nasilja na drugim lokacijama i kontekstima.

Ključne riječi: Prijedor, logor, Omarska, zatočenice, silovanje, seksualno zlostavljanje.

SURVIVORS TO SPEAK THE TRUTH: CRIMES AGAINST WOMEN IN THE OMARSKA CAMP

Abstract: The authors analyze the crimes committed against female detainees in the Omarska camp throughout its existence, from late May to August 1992. The detainees were subjected to various forms of torture, including rape and sexual abuse. Many of the surviving women have testified multiple times before the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) and the Court of Bosnia and Herzegovina. These testimonies form the key primary sources of this article, which focuses on the conditions in the camp, the crimes witnessed by the detainees, and the sexual violence they endured. The aim of this paper is to contribute to the scholarly understanding of the crimes committed in Prijedor, particularly in Omarska, and to provide a framework for future research and analysis of sexual violence perpetrated in other locations and contexts.

Keywords: Prijedor, camp, Omarska, female detainees, rape, sexual violence

Uvod

Prijedor, općina u kojoj su Bošnjaci prema popisu stanovništva u Bosni i Hercegovini 1991. godine činili relativnu većinu stanovništva,¹ a Stranka demokratske akcije (SDA) godinu dana prije toga izašla kao izborni pobjednik,² bio je u svim planovima srpskih nacionalista od strateškog značaja. To je, faktički, značilo zauzeti područje općine po svaku cijenu i tako uspostaviti koridor između Banje Luke i Knina,

¹ Državni zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine, *Popis stanovništava, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godina. Nacionalni sastav stanovništva – Rezultati za Republiku po opštinama i naseljenim mjestima 1991*, Sarajevo, decembar 1993. godine, Statistički bilten broj 234.

² Na izborima 1990. godine SDA je osvojila 30 od ukupno 90 poslaničkih mjesta i kao relativni pobjednik formirala koaliciju sa SDS-om (28 mjesta) i HDZ-om (2 mjesta). Na osnovu međustranačkog dogovora o raspodjeli funkcija, SDA je dobila mjesto predsjednika Opštine te je na tu dužnost imenovan prof. Muhamed Čehajić. ICTY, IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Presuda, Den Haag, 31. juli 2003, paragraf 49; Suad Arnautović, *Izbori u Bosni i Hercegovini '90 – Analiza izbornog procesa*, Sarajevo: Promocult, 1996, 118-120.

odnosno realizaciju Drugog strateškog cilja Srpske republike BiH.³ S krajnjim ciljem provođenja strateških ciljeva, najprije je početkom 1992. godine jednostrano proglašena Skupština srpskog naroda općine Prijedor⁴ koja je izglasala pripajanje općine Autonomnoj regiji Krajina (ARK).⁵ Pripajanjem ARK-u, Prijedor je postao sastavnim dijelom Srpske republike BiH jednostrano proglašene 9. januara 1992. godine.⁶

Preuzimanje vlasti u Prijedoru

Srpska demokratska stranka (SDS), uz neposrednu podršku Jugoslavenske narodne armije (JNA), 30. aprila 1992. godine izvršila je nelegalno preuzimanje vlasti u Prijedoru, s ciljem potpune kontrole nad općinskim institucijama. Do tog trenutka, na području općine bilo je uspostavljeno više tajnih srpskih policijskih stanica, čime je stvorena infrastruktura za koordinirano djelovanje u preuzimanju vlasti. U samoj operaciji učestvovalo je više od 1.775 naoružanih srpskih policajaca mobilizovanih s područja općine, uz podršku specijalnih jedinica policije iz Banje Luke i jedinica 5. korpusa JNA.⁷ Nakon preuzimanja vlasti,

³ Muamer Džananović, Jasmin Medić, Hikmet Karčić, *Nastanak Republike srpske: Od regionalizacije do strateških ciljeva (1991–1992)*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2023.

⁴ “Osnovana Srpska skupština opštine”, *Kozarski vjesnik*, Prijedor, 10. januar 1992.

⁵ ICTY, Skupština srpskog naroda Opštine Prijedor, *Odluka o pripajanju Autonomnoj regiji Bosanska krajina*, broj 003/92, Prijedor, 17. 1. 1992.

⁶ U sarajevskom hotelu Holiday Inn 9. januara 1992. godine Skupština srpskog naroda proglasila je “Republiku Srpskog naroda Bosne i Hercegovine”. ICTY, *Stenografska bilješka pete sjednice Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 9. januar 1992, 60; ICTY, *Zapisnik 5. sjednice Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*, broj: 02-2-81/92; ICTY, Deklaracija o proglašenju Republike srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, *Službeni glasnik srpskog naroda u BiH*, br. 2, 27. januar 1992, 14.

⁷ Od jedinica 5. korpusa JNA 12. maja 1992. godine formiran je 1. krajiški korpus Vojske Srpske republike BiH (VSRBiH). Opširnije o procesu preimenovanja jedinica JNA u jedinice VSRBiH vidjeti u: ICTY, Ewan Brown, *Vojna situacija u Bosanskoj krajini 1992. - Analiza situacije*, Den Haag, 2002; Proces transformacije opisao je i savezni ministar odbrane Socijalističke Federativne Republike

новоformirane srpske strukture odmah su pristupile sistemskoj smjeni i otpuštanju zaposlenih Bošnjaka i Hrvata te uspostavljanju nove općinske administracije sastavljene isključivo od kadrova SDS-a.⁸ Među nelegalno smijenjenima bio je i dotadašnji predsjednik Opštine prof. Muhamed Čehajić, kojeg je na toj funkciji zamijenio dr. Milomir Stakić, dotadašnji potpredsjednik Opštine.⁹ Dakle, novu i nelegalnu vlast u Prijedoru činio je “Savjet za narodnu odbranu” sastavljen od članova SDS-a i pripadnika JNA.¹⁰ Skupštini Savjeta predsjedavao je dr. Milomir Stakić, a osim njega sastancima su prisustvovali: Dragan Savanović (potpredsjednik Skupštine Opštine), dr. Milan Kovačević (predsjednik Izvršnog odbora Skupštine Opštine), pukovnik Vladimir Arsić (komandant 343. motorizovane brigade JNA), major Radmilo Zeljaja (načelnik štaba 343. motorizovane brigade JNA), major Slobodan Kuruzović (komandant srpske Teritorijalne odbrane Prijedor¹¹), Boško Mandić (komandant Opštinskog štaba Civilne zaštite Prijedor), Slavko Budimir (sekretar Opštinskog sekretarijata za narodnu odbranu Prijedor), Simo Drljača (načelnik Stanice javne bezbjednosti Prijedor), Rade Javorić (komandant Opštinskog štaba TO Prijedor).¹²

Jugoslavije od 1988. do 1992. godine general Veljko Kadijević. U svojoj knjizi navodi: „Komande i jedinice JNA su činile kičmu Vojske Republike Srpske sa kompletnim naoružanjem i opremom. Ta vojska je, uz puni oslonac na srpski narod i njegovu svestranu podršku, kao što svaki savremeni rat traži, zaštitila srpski narod i stvorila vojničke pretpostavke za adekvatna politička rješenja koja će odgovarati njegovim nacionalnim interesima i ciljevima, razumije se, u mjeri u kojoj to sadašnje međunarodne okolnosti dozvoljavaju.” Veljko Kadijević, *Moje viđenje raspada – Vojska bez države*, Beograd: Politika, 1993, 116.

⁸ “Nisam htio da učestvujem u stvaranju njihove kneževine”, *Kozarski vjesnik*, 9. april 1993.

⁹ ICTY, IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Presuda, paragraf 84.

¹⁰ Savjet za narodnu odbranu ostat će u istom sastavu i kada bude preimenovan u Krizni štab Opštine Prijedor 15. maja 1992. godine. ICTY, Skupština Opštine Prijedor, *Odluka o organizovanju i radu Kriznog štaba opštine Prijedor*, Prijedor, maj 1992.

¹¹ “Srpska TO” nakon raspuštanja 29. maja 1992. godine ulazi u sastav 343. motorizovane brigade VSRBiH / VRS. ICTY, IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Presuda, paragraf 115.

¹² Isto, paragraf 87.

Od preuzimanja vlasti do formiranja logora Omarska

Neposredno nakon nelegalnog preuzimanja vlasti, u gradu je primjetno povećano prisustvo pripadnika srpskih vojnih snaga koji su, kako je navedeno, predstavljali ključni instrument očuvanja i zaštite novoformirane vlasti. Naoružani vojnici raspoređeni su na krovovima zgrada, dok je policija uspostavila veliki broj kontrolnih punktova širom Prijedora, čime je faktički uspostavljena potpuna kontrola kretanja stanovništva.¹³

Na području Prijedora djelovala je 343. motorizovana brigada JNA¹⁴ pod komandom Vladimira Arsića u saradnji s policijskim strukturama¹⁵ i “dobrovoljačkim” jedinicama.¹⁶ U cilju uspostavljanja potpune kontrole nad teritorijom općine, JNA je dodatno ojačala svoje prisustvo raspoređivanjem jedinica i teškog naoružanja oko područja u kojima srpsko stanovništvo nije činilo većinu, naročito oko Kozarca i naselja na lijevoj obali rijeke Sane.¹⁷ Paralelno s tim, prijedorska policija intenzivirala je aktivnosti mobilizacijom rezervnog sastava. Prema izvještaju o radu Stanice javne bezbjednosti (SJB) Prijedor, broj pripadnika rezervnog

¹³ Isto, paragraf 85.

¹⁴ Brigada će transformacijom JNA u Vojsku Srpske republike Bosne i Hercegovine biti transformisana u 343. motorizovanu brigadu VSRBiH, a promjenom naziva te vojske u 34. motorizovanu brigadu VRS.

¹⁵ Policijskim strukturama rukovodio je Simo Drljača, načelnik Stanice javne bezbjednosti (SJB) Prijedor od 30. aprila 1992. godine.

¹⁶ “Iz izvještaja Druge vojne oblasti JNA od 19. marta 1992. godine jasno je naglašeno da je naoružavanje dobrovoljačkih jedinica vršila uglavnom JNA (prema dokumentu 75% oružja srpskom stanovništvu je podijelila JNA) u koordinaciji sa SDS-om. Također je očigledno da je linija komunikacije između JNA veoma čvrsta i redovna, jer JNA raspolaže i sa preciznim brojem oružja koje je srpskom narodu podijelio SDS. Očigledno je, naime, da su jedinice bile potpuno povezane sa sistemom, te djelovale pod komandom JNA. Postoje brojni dokazi da se organiziranje dobrovoljačkih jedinica formiralo uz puno znanje Savezne službe bezbjednosti SFRJ (...);” Opširnije: Edina Bećirević, *Na Drini genocid: Istraživanje organiziranog zločina u istočnoj Bosni*, Sarajevo: Buybook, 2009, 129–130.

¹⁷ Amir Kliko, “Prilog proučavanju stradanja Bošnjaka i Hrvata Prijedora 1992.”, *Radovi*, br. XVII/3, Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2014, 347.

sastava u maju 1992. godine povećan je za 1.139 u odnosu na april iste godine.¹⁸ Samo dva dana nakon preuzimanja vlasti počinjeni su i prvi zločini nad civilnim stanovništvom bošnjačke nacionalnosti.¹⁹ Ova ubistva, motivisana nacionalnom i vjerskom mržnjom, izazvala su val straha i nesigurnosti među Bošnjacima i Hrvatima, dok je nekažnjavanje počinilaca od strane vlasti jasno pokazalo da ona ne garantuje jednakost i sigurnost svih građana.

Neposredno nakon toga novouspostavljene vlasti počele su izdavati ultimatumе bošnjačkom i hrvatskom stanovništvu, zahtijevajući iskazivanje lojalnosti srpskoj administraciji i predaju oružja koje to stanovništvo uglavnom nije ni posjedovalo.²⁰ Posebno ilustrativan primjer predstavljaju pregovori između predstavnika SDA Kozarac i SDS-a Prijedor, tokom kojih su predstavnici srpske strane – pukovnik Vladimir Arsić i major Radmilo Zeljaja – zahtijevali da Bošnjaci predaju “7.000 cijevi”, uz prijetnju da će, u suprotnom, “Kozarac biti sravnjen sa zemljom”.²¹ Bećir Medunjanin je upitao kako da predaju kada nemaju toliko oružja, na što je Zeljaja odgovorio: “Gospodo, to je vaš problem.”²² “Znali smo da ne možemo ispuniti uslov jer nismo imali toliko oružja, a kada bi vratili manje oružja, to bi značilo da nismo ispunili ultimatum. O tome smo obavijestili ljude u Kozarcu. Bilo je još samo pitanje kako zaštititi živote ljudi.”²³

¹⁸ ICTY, *SJB Prijedor, Izvještaj o radu Stanice javne bezbjednosti Prijedor za posljednjih 9 mj. 1992. g.*, Prijedor, januar 1993.

¹⁹ O ovom slučaju navedeno je u dostavi podataka koje je SJB Prijedor uputio Centru službe bezbjednosti Banja Luka: “Dana 2. 5. 1992. god. pripadnik VRS Zavišić Jovan iz autobusa na relaciji Bos. Dubica – Prijedor u naselju Kragulji izveo dvoje putnika Šahinić Ismeta i Šahinić Rasima, te sa traktora skinuo Kučković Jusufa i Ganim Mumina, te ih pobio iz automatske puške. Od tada se nalazi u bjekstvu (...)” ICTY, *SJB Prijedor*, Broj: 11-17-01-1, Prijedor, 8. 6. 1993.

²⁰ Opširnije o ultimatumu i pregovorima, vidjeti u: Jasmin Medić, “Pripreme, tok i razmjere zločina u Kozarcu 1992. godine”, *Prilozi*, br. 45, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2016, 297-314.

²¹ ICTY, IT-08-91, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Miće Stanišića i Stojana Župljanina, Transkript svjedočenja Mevludina Sejmenovića, 17. 11. 2010.

²² Isto.

²³ Isto.

Zbog odbijanja stanovništva da iskaže lojalnost novim vlastima, 22. maja 1992. godine uspostavljena je potpuna blokada Kozarca, praćena prekidom telefonskih veza i onemogućavanjem kretanja stanovništva.²⁴ U tom trenutku, pripreme za napad bile su u završnoj fazi. Predsjedništvo “Srpske Republike Bosne i Hercegovine” 20. maja donijelo je naredbu o općoj mobilizaciji, koju je 1. krajiški korpus Vojske Republike Srpske (VRS) operacionalizovao dan kasnije.²⁵ U skladu s tim, novoimenovani predsjednik Opštine Milomir Stakić potpisao je 22. maja 1992. godine odluku o provođenju opće mobilizacije na području Prijedora.²⁶

Nedugo zatim uslijedili su napadi srpskih vojnih i policijskih snaga na naselja Hambarine i Kozarac.²⁷ Tokom i neposredno nakon napada uspostavljeni su koncentracioni logori²⁸ Omarska, Keraterm i Trnopolje, u koje su dovođeni prvi zatočenici s područja Kozarca, što je označilo početak sistematskih progona i masovnih zločina nad civilnim stanovništvom.²⁹

²⁴ ICTY, IT-08-91, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Miće Stanišića i Stojana Župljanina, Presuda, Den Haag, 27. mart 2013, paragraf 530.

²⁵ ICTY, Komanda 1. krajiškog korpusa, *Opšta mobilizacija vojske Srpske republike BiH – naređenje*, op. str. pov. br. 467-2, 21. 5. 1992.

²⁶ ICTY, Krizni štab Opštine Prijedor, *Odluka o izvršenju mobilizacije na području opštine Prijedor*, broj 03/3, Prijedor, 22. 5. 1992.

²⁷ “Odsjek srpskog Ministarstva odbrane Prijedor u periodu april-juni 1992. godine izvršio je potpunu mobilizaciju svih raspoloživih vojnih obveznika. Tako je u određenom momentu, prilikom preuzimanja vlasti i izvođenja borbenih dejstava u Opštini, na teritoriji opštine Prijedor bilo cirka 12.000 vojnih obveznika u jedinicama vojske, 1700 vojnih obveznika u jedinicama milicije. Kliko, „Prilog proučavanju stradanja Bošnjaka i Hrvata Prijedora 1992.”, 345.

²⁸ Koncentracioni logor je, prema definiciji, vrsta zatvora za političke protivnike, pripadnike pojedinih etničkih ili vjerskih grupa, civila iz kritičnog vojnog područja ili bilo koje grupe ljudi. Najčešće se formiraju tokom rata i zatočenici se u njemu nalaze uglavnom bez pojedinačnog sudskog procesa. Grupa autora, *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, Zagreb: Novi liber, 2004, knjiga VI, 8.

²⁹ Medić, “Pripreme, tok i razmjere zločina u Kozarcu 1992. godine”, 311.

Uprava logora

Iako su prvi zatočenici u Omarsku dovođeni i prije kraja maja, pismena odluka o formiranju logora donesena je 31. maja 1992. godine, čime je njegov rad zvanično verifikovan. Odluku je izdao Krizni štab Opštine Prijedor, postupajući po naređenju načelnika SJB Sime Drljače.³⁰ U dokumentu se navodi da je “radi što bržeg i efikasnijeg uspostavljanja mira na području opštine Prijedor naređeno da se kao privremeno sabiralište za lica koja se zarobe u borbi ili budu lišena slobode na osnovu operativnih saznanja službi bezbjednosti, određuje prostor industrijskog kruga površinskog kopa rudnika Omarska”.³¹ Prvi zatočenici dovedeni su 26. maja 1992. godine prilikom zauzimanja Kozarca³² te se taj datum uzima kao dan “zvaničnog početka rada” logora Omarska. Odlukom nelegalne općinske vlasti, aktivni policajac Miroslav Kvočka imenovan je za komandira logora, da bi ga, dva dana kasnije, 28. maja, zamijenio Željko Mejakić. Kvočka je postavljen na dužnost zamjenika komandira.³³ Stražarska služba u logoru, sačinjena od pripadnika SJB, radila je u tri smjene. Prvu smjenu straže predvodili su Miroslav Kvočka i penzionisani policajac Dragoljub Prcać, a Mlađo Radić zvani Krkan, također aktivni policajac, i Milojica Kos zvani Krle drugu. Treću je predvodio Momčilo Gruban zvani Čkalja.³⁴

³⁰ Savjet za narodnu odbranu preimenovan je 20. maja 1992. godine u Krizni štab Opštine Prijedor. ICTY, Službeni glasnik Opštine Prijedor, broj 2/92, Prijedor, 20. maj 1992.

³¹ ICTY, SJB Prijedor, str. pov. br: 11-12-20, 31. maj 1992.

³² ICTY, IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Presuda, paragraf 164.

³³ ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlađe Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Presuda, Den Haag, 2. novembar 2001, paragraf 330.

³⁴ Isto, paragraf 364; Sud Bosne i Hercegovine, X-KR-06/200, Tužilac protiv Željka Mejakića, Duška Kneževića i Momčila Grubana, Presuda, Sarajevo, 30. maj 2008, 5.

Kao komandir logora i načelnik bezbjednosti Željko Mejakić bio je neposredno odgovoran za funkcionisanje logora, nadzor stražara i kontrolu nad svim licima koja su u Omarsku dovođena ili iz nje odvođena.³⁵ Odlukom o formiranju logora određeno je i da “mješovita grupa isljednika nacionalne, javne i vojne bezbjednosti” sprovodi ispitivanja zatočenika i vrši njihovu kategorizaciju. Ta isljednička grupa bila je sastavljena od pripadnika kriminalističkog odjeljenja SJB-a, službi javne i državne bezbjednosti te vojnih inspektora. Za koordinaciju rada isljednika bili su imenovani Ranko Mijić, Mirko Ješić i potpukovnik Miroslav Majstorović.³⁶ Na “obradi” zatočenika – što je u suštini eufemizam za ispitivanje, zlostavljanje i ubistva zatočenika – bilo je angažovano 179 pripadnika policije općinske SJB.³⁷

Pored toga što su učestvovali u radu logora, pripadnici VSrRBiH nalazili su se oko kompleksa logora sa zaduženjem da zajedno s policijskim strukturama dovode nove zatočenike prilikom “čišćenja terena”.³⁸ Da bi onemogućili njihov bijeg, pripadnici vojske postavili su minsko polje³⁹ i u smjenama stražarili oko kompleksa.⁴⁰

U periodu kraćem od tri mjeseca neprekidno su dovođeni civili. Glavni cilj tih dovođenja bilo je “etničko čišćenje” područja općine od bošnjačkog i hrvatskog stanovništva. Zbog izrazite neravnoteže između

³⁵ Isto, 2.

³⁶ ICTY, SJB Prijedor, str. pov. br. 11-12-20, Prijedor, 31. maj 1992; Miroslav Majstorović bio je oficir bezbjednosti iz prijedorskog garnizona. ICTY, Brown, *Vojna situacija u Bosanskoj krajini 1992. - Analiza situacije*, 103; Faktički, svi isljednici u logoru bili su podređeni komandi 1. krajiškog korpusa (1. KK) VSrRBiH, Centru službe bezbjednosti (CSB) Banja Luka i SJB Prijedor. ICTY, *Službeni glasnik Opštine Prijedor*, broj 2/92, Prijedor, 20. maj 1992.

³⁷ ICTY, SJB Prijedor, *Izveštaj – Prihvatni centri na području opštine Prijedor*, Prijedor, 16. august 1992.

³⁸ ICTY, Brown, *Vojna situacija u Bosanskoj krajini 1992*, 8.

³⁹ ICTY, IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Transkript svjedočenja Nade Markovske, Den Haag, 8–9. januar 2003.

⁴⁰ ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojevice Kosa, Mlade Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Praća, Transkript svjedočenja Novaka Pušca, Den Haag, 25. januar 2001.

srpskih agresorskih⁴¹ i legalnih odbrambenih snaga,⁴² popunjavanje logora predstavljalo je odraz sistematske kampanje zločina nad nenaoružanim civilima. Na područjima gdje su se branioci uspjeli organizovati, otpor agresoru nije mogao biti dugotrajan usljed njegove nadmoćnosti. Nakon pada tih mjesta, muškarci su, bez obzira na to jesu li bili pripadnici jedinica koje su pružale otpor, odvajani od žena i djece i odvođeni u logor Omarska.⁴³

Kompleks logora i uslovi

Kompleks logora Omarska obuhvatao je veliki hangar, upravnu zgradu te objekte poznate među zatočenicima kao “bijela” i “crvena” kuća. Najveći broj zatočenika bio je smješten u hangaru, dok su se u upravnoj zgradi nalazile kancelarije za ispitivanje logoraša, dvije prostorije u kojima su bile zatočene žene,⁴⁴ garaža i prostorija zvana “Mujina soba”.⁴⁵ “Bijela” i “crvena” kuća služile su isključivo za osobito

⁴¹ Snage 1. KK krajem maja narasle su na ukupno 39.000 vojnika. Na području Prijedora bilo je mobilisano oko 12.000 pripadnika srpske vojske i TO. Dio jedinica bio je angažovan izvan općine, ali su raspoložive snage bile potpuno naoružane, uglavnom savremenim pješadijskim oružjem po standardima JNA, dok su jedinice TO koristile i starije tipove naoružanja. Njihovu vojnu nadmoć dodatno je činilo teško naoružanje — mitraljezi, minobacači, artiljerija, tenkovi i oklopna vozila — uz podršku jugoslavenskog ratnog vazduhoplovstva, koje je od maja 1992. djelimično prešlo u sastav Vazduhoplovstva VSrRBiH. Mesud Šadinlija, “Teritorijalna odbrana Republike Bosne i Hercegovine na području Prijedora od aprila 1992. do aprila 1993. godine”, *Prilozi*, br. 45, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2016, 268, 269.

⁴² U odbrani oko 60.000 bošnjačkih i hrvatskih stanovnika Prijedora učestvovala su lokalne jedinice: u MZ Ljubija vod naoružan streljačkim oružjem i snajperima; u MZ Rizvanovići, Hambarine i Biščani četa s minobacačima i bestrzajnim topovima; u MZ Čarakovo vod s lakim naoružanjem te u MZ Kozarac i Kozaruša četa s pješadijskim naoružanjem i minobacačima. ICTY, SJB Prijedor, broj: 11-12-01-1-1975, 18. maj 1992.

⁴³ ICTY, IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Presuda, paragraf 143.

⁴⁴ Fond za humanitarno pravo, Konferencija “Prijedor 1992: Van osnovane sumnje”, *Izjava Nusrete Sivac*, Beograd, 24. juni 2006.

⁴⁵ ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke,

divljačko postupanje prema logorašima i njihovu likvidaciju.⁴⁶ Između hangara i upravne zgrade nalazila se “pista”, otvoreni prostor na kojem su, pod vedrim nebom, dani i noćima boravile stotine zatočenika.⁴⁷ U logoru je u toku njegovog postojanja bilo zatočeno ukupno 3334 osobe od čega 3197 Bošnjaka, 125 Hrvata i 11 Srba.⁴⁸ Pored punoljetnih muškaraca, među zatočenicima je prema evidenciji prijedorske SJB bilo i 28 maloljetnih osoba⁴⁹ i 37 žena.⁵⁰

Uslovi u logoru bili su izrazito teški i nehumani. U prostoru površine tek pedesetak kvadratnih metara boravilo je i do 200 ljudi, dok su u manjim prostorijama zatočavali i po 300 osoba. Na spratu hangara nalazilo se više prostorija, među kojima i prostorija 26, u kojoj je istovremeno boravilo 300 do 400 zatočenika. Zbog limenog krova, visokih temperatura i prenatrpanosti, vladali su gotovo nepodnošljivi uslovi. Slična situacija bila je i u prostoriji 15, u kojoj je bilo zatočeno između 300 i 350 osoba, zbog čega se unutra nije moglo ni ležati ni sjediti. Ostali zatočnici bili su nagurani u improvizovane sanitarne prostore, dok je znatan broj bio prisiljen ležati potrbuške na tzv. “pisti”, izloženi kiši, suncu i hladnoći, bez ikakvog zaklona i mogućnosti odmora.⁵¹

Milojice Kosa, Mlađe Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Presuda, paragraf 74.

⁴⁶ ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlađe Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Transkript svjedočenja Azedina Oklopčića, Den Haag, 8–15. maj 2000.

⁴⁷ ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlađe Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Transkript svjedočenja Sifete Sušić, Den Haag, 9. - 13. juni 2000.

⁴⁸ ICTY, SJB Prijedor, *Izveštaj – Prihvatni centri na području opštine Prijedor*, 16. august 1992.

⁴⁹ Centar savremenih inicijativa Austrije, Konferencija “Omarska je echo Aušvica”, *Izjava Mirsada Duratovića*, Linz, 28. oktobar 2011; ICTY, CSB Banja Luka, *Izveštaj o zatečenom stanju i pitanjima u vezi sa zarobljenicima, sabirnim centrima, iseljavanju i ulozi SJB u vezi sa aktivnostima*, Banja Luka, 18. august 1992.

⁵⁰ Hapšenje žena počelo je tokom juna 1992. godine. Tesma Elezović, “Ponos ranjene duše”, Zbornik radova *Genocid u Bosni i Hercegovini 1991–1995*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 1997, 484.

⁵¹ Mujo Begić, *Genocid u Prijedoru – svjedočenja*, Zagreb–Sarajevo: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2015, 119.

Uslovi u logoru možda su i ponajbolje opisani u paragrafu presude u predmetu *Kvočka i drugi*: “Omarska nije bila mjesto u kojem se sa logorašima sporadično okrutno postupalo ili u kojem su životni uslovi naprosto bili teški. Bila je to paklena sredina u kojoj su muškarci i žene bili lišeni najosnovnijih životnih potreba i čovječnosti: hrane koju mogu jesti; mogućnosti da slobodno vrše osnovne fiziološke potrebe; mjesta za spavanje; vode za piće i pranje; i pristupa prijateljima ili porodici. Omarska je bila mjesto gdje su ljude tukli svakodnevno i uz upotrebu đavolskih sredstava mučenja. Niko nije mogao biti u zabludi da je Omarska samo loše vođen zatvor. Ona je bila zločinački poduhvat koji je smišljeno funkcionisao na način kojim se uništavao um, tijelo i duh ljudi koji su tu bili zatočeni.”⁵² Ovaj opis, potkrijepljen svjedočenjima preživjelih i brojnim sudskim dokazima, jasno potvrđuje da logor Omarska nije predstavljao privremeni ili sabirni centar za zadržavanje, već mjesto sistematskog ubijanja i zlostavljanja civilnog stanovništva nesrpske nacionalnosti.

Definicija ratnog silovanja i seksualnog nasilja

U svome članu 36. Konvencija Vijeća Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici definira seksualno nasilje i silovanje kao sljedeće:

- a. vaginalna, analna ili oralna penetracija seksualne prirode na tijelu drugog lica bez njenog/njegovog pristanka, korištenjem bilo kojeg dijela tijela odnosno predmeta;
- b. druge seksualne radnje s licem bez njenog/njegovog pristanka;
- c. navođenje drugog lica na pokušaj seksualnih radnji s trećim licem bez njenog/njegovog pristanka.⁵³

⁵² ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Miloje Kosa, Mlade Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Presuda, paragraf 707.

⁵³ Vijeće Evrope, Konvencija o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici, Istanbul, 11. maj 2011, dostupno na: <https://rm.coe.int/168046246e>

Ova definicija prelazi s uobičajene definicije silovanja temeljene na prisili prema bilo kojem djelu seksualnog nasilja bez pristanka i proširuje definiciju na bilo koji čin seksualne prirode bez pristanka. Neki autori, poput Danielle M. Piggott i RaeAnn E. Anderson, oslanjaju se na definiciju silovanja kao iskustva seksualnog odnosa bez pristanka omogućenog silom, prijetnjama ili onesposobljavanjem⁵⁴. Slično tome, definicija ratnog silovanja također varira, posebno kada promatramo isključivo koncepte predstavljene kroz međunarodno pravo, a posebice u pitanjima je li element prisile, odnosno nedostatka pristanka, zločin, te da li se koristi specifičan ili uopćen prikaz djela.⁵⁵ Ratno silovanje prethodno je bilo zabranjeno u slučajevima poput Lieberovog kodeksa iz 1863. u kojima je smatrano kršenjem vojne discipline, u Haškoj konvenciji iz 1907. godine kao zločin koji utječe na čast žena, a nakon Drugog svjetskog rata silovanje je spomenuto na Međunarodnom vojnom sudu za Daleki istok, tj. bilo je procesuirano, ali nije bilo izričito kriminalizovano.⁵⁶

Sukobi u Bosni i Hercegovini i Ruandi donijeli su dva značajna slučaja u vezi s definicijom i razumijevanjem ratnog silovanja: *Tužilac protiv Jean-Paula Akayesu* na Međunarodnom krivičnom sudu za Ruandu (MKSR) i *Tužilac protiv Ante Furundžije* na ICTY-u. U septembru 1998. godine, u slučaju Akayesu, MKSR je prvi put uveo elemente silovanja u kontekstu međunarodnog prava. Sudsko vijeće silovanje je definisalo kao “fizičko zadiranje seksualne prirode, počinjeno nad pojedincem u okolnostima koje uključuju prisilu”. Važno je napomenuti da je presuda MKSR-a dopustila značajnu diskreciju u tumačenju prisile. MKSR je primijetio da se uslovi prisile mogu pojaviti kada su pojedinci obuzeti strahom od protivnika i prisiljeni su trpjeti seksualno nasilje kako bi

⁵⁴ Danielle M. Piggott i RaeAnn E. Anderson, “Religion After Rape: Changes in Faith and Hindered Acknowledgment”, *Journal of Interpersonal Violence* 38, br. 3–4 (21. juli 2022), 2.

⁵⁵ Lea Schneider, “Defining Rape: Coercion- or Consent-Based Approach? Towards a Definition of Rape in Wartime in International Criminal Law (ICL)”, *International Journal of Humanities and Social Science Review*, godište 6, broj 4, New York: Center for Promoting Ideas, 2020, 35.

⁵⁶ Mark Ellis, “Breaking the Silence: Rape as an International Crime”, *Case Western Reserve Journal of International Law* 38, br. 2 (1. januar 2007), 228.

osigurati preživljavanje. Ipak, nije izričito spomenuo nužnost nepristanka. U ovom slučaju, MKSR se odmaknuo od naglaska na pristanak, stoga odsutnost fizičke ili verbalne komunikacije nepristanka žrtve u slučaju seksualnog nasilja nije potrebna za konstituisanje kaznenog djela silovanja.⁵⁷ Tri mjeseca nakon događaja u slučaju Akayesu pred MKSR-om, sudsko vijeće ICTY-a u predmetu *Tužilac protiv Furundžije* podiglo je optužnicu za zločin silovanja prema Zajedničkom članu III Ženevske konvencije. Prepoznajući odsustvo definicije silovanja u međunarodnom pravu, ICTY je odlučio konstruisati novu definiciju. U slučaju Furundžija, Sudsko vijeće definisalo je silovanje kao “seksualnu penetraciju uz upotrebu prinude ili sile ili pod prijetnjom sile protiv žrtve ili treće osobe”.⁵⁸ Godine 2001, kao dio slučaja *Tužilac protiv Dragoljuba Kunarca i drugih*, ICTY je zamijenio “upotrebu prinude ili sile ili pod prijetnjom sile” iz slučaja Furundžija konceptom “nedostatka pristanka” u definisanju silovanja. Osim toga, Vijeće je uvelo dvodijelni mens rea, namećući imperativ dokaza ne samo opće namjere za sudjelovanje u seksualnom činu već i dokaza da je optuženi znao da se čin događa bez pristanka. Sudska definicija pristanka bila je naprednija jer je uzimala u obzir puni kontekst pri procjeni sposobnosti žrtve da ostvari svoju volju.⁵⁹

U bosanskohercegovačkom sistemu krivičnog prava najčešće se za ova djela koristi definicija Zvonimira Tomića koji seksualne torture i nasilje definiše kao nezakonite radnje, uključujući seksualnu ucjenu, prisilno svlačenje, silovanje, bludne radnje, prinudnu prostituciju, kao i razne oblike seksualne prinude. Seksualne torture mogu biti direktan seksualni čin prema žrtvi i fizičke povrede spolnih organa (odsijecanje, probadanje, paljenje spolnih organa, nanošenje povreda različitim tupim i oštrim predmetima i dr.).⁶⁰

⁵⁷ ICTR, ICTR-96-04, Pred prvostepenim vijećem, *Tužilac protiv Jean-Paula Akayesa*, Arusha, 2. septembar 1998.

⁵⁸ ICTY, IT-95-17/1-T, Pred pretresnim vijećem, *Tužilac protiv Ante Furundžije*, Den Haag, 10. decembar 1998.

⁵⁹ Schneider, “Defining Rape: Coercion- or Consent-Based Approach? Towards a Definition of Rape in Wartime in International Criminal Law (ICL)”, 35.

⁶⁰ Zvonimir Tomić, *Krivično pravo II*, Sarajevo: Pravni fakultet u Sarajevu, 2007, 111-127.

Literatura o seksualnom nasilju: Silovanje kao neizbježna nuspojava rata?

Seksualno nasilje, posebno silovanje, gotovo je univerzalna karakteristika sukoba kroz historiju i različite geografske lokacije. Oblici nasilja su različiti, od masovnih silovanja žena u pokušajima provođenja kampanja “etničkog čišćenja”, do silovanja kao oblika nagrade za vojnike, pa čak i silovanja kao zločina koji sačinjava zločin genocida. Međutim, unatoč činjenici da se o ovoj vrsti nasilja govori i u akademskim krugovima, kao što će pokazati ovaj osvrt na literaturu, seksualno nasilje nad ženama u Prijedoru mahom je predstavljeno na marginama spomenutih istraživanja i uklopljeno u generalni narativ o zločinima u Prijedoru.

Silovanje u ratu motiv je koji se pojavljuje u brojnim naučnim radovima. U jednoj od najvažnijih feminističkih knjiga o ovoj temi, *Protiv naše volje: Muškarci, žene i silovanje* iz 1975. godine, Susan Brownmiller istražuje historijski kontekst i društvene stavove prema silovanju, a bavi se i pitanjima vezanim uz seksualno nasilje u ratu. Jedan od ključnih koncepata koje Brownmiller uvodi jest ideja silovanja kao alata za zastrašivanje i kontrolu populacije prisutnog kroz historiju. Istražuje načine na koje se silovanje koristilo kao oružje tokom rata, posebno s ciljem održavanja društvenog poretka, kao i oblika kažnjavanja i odmazde. Brownmiller kritički ispituje i pravne i društvene odgovore na silovanje te posebnu pozornost posvećuje promjeni perspektive krivnje koja se u slučajevima silovanja nerijetko mijenja s počinitelja na žrtvu.⁶¹ Kada govori o ratnom silovanju, Brownmiller opisuje shvatanje silovanja “nesretnom, ali neizbježnom nuspojavom rata”.⁶² U tom slučaju, prema njezinim tvrdnjama, žene se percipiraju kao “žrtve – slučajne, neizbježne žrtve – poput civilnih žrtava bombardiranja, zajedno s djecom, domovima, ličnim stvarima, crkvom, nasipom, stokom ili usjevom”.⁶³ S druge strane,

⁶¹ Susan Brownmiller, *Against Our Will: Men, Women and Rape*, New York: Ballantine Books, 1975, 312.

⁶² Brownmiller, *Against Our Will: Men, Women and Rape*, 32.

⁶³ Isto.

Ruth Seifert u istom kontekstu objašnjava opasnost silovanja u ratovima, pojašnjavajući je kroz masovna silovanja tokom Drugog svjetskog rata i ratova u bivšoj Jugoslaviji 1990-ih godina. Naime, ona određuje društveni položaj žena, njihov identitet i samopoštovanje na način koji nadilazi ere i nacionalne granice.⁶⁴ Seifert dalje kritikuje pristup ratnom silovanju u historijskim osvrtima tvrdeći da spominjanje silovanja u fusnotama ili korištenje seksualnog nasilja radi “dramatizacije” događaja doprinosi negiranju historijskog i strukturalnog značaja silovanja i njegovog utjecaja na rodne odnose, a marginalizacija ove tematike dovodi do nestanka silovanja i seksualnog nasilja iz kulture sjećanja.⁶⁵ O ovoj marginalizaciji tematike ratnog silovanja govori i Cynthia Enloe koja to opisuje kao stapanje silovanih žena s drugom ratnom štetom – razorenim kućama ili uništenim prugama⁶⁶, potvrđujući argumente koje iznosi i Susan Brownmiller. Ženska se tijela tako u diskusijama zavode pod objekte rata. U istoj knjizi Enloe problematizuje činjenicu da žene rijetko imaju priliku govoriti o svojim iskustvima a i kada se to dopusti, zanemaruje se činjenica da su sva iskustva različita i traži se jedna, zajednička priča uprkos kompleksnosti njihovih individualnih priča. Agatha Schwartz i Tatjana Takševa ispitivale su utjecaj ratnog silovanja u slučajevima silovanja Njemica nakon Drugog svjetskog rata i Bošnjakinja 1990-ih. Tvrde da nas čitanje iskustava kroz transnacionalnu prizmu “podsjeća koliko je nužna integracija ženskih glasova u službene narative i sjećanja na rat u procesu izgradnje mira”.⁶⁷ To znači da nisu važni samo glasovi, već i da treba ostati oprezan u idealizovanju uloge žrtve i davanju prioriteta tom dijelu iskustava preživjelih. Takševa i Schwartz također pokazuju kako trauma ratnog silovanja nadilazi vremensku udaljenost od traumatičnog događaja i ostaje gotovo jednako prisutna u životima žrtava i godinama nakon zločina.⁶⁸

⁶⁴ Ruth Seifert, “War and Rape: A Preliminary Analysis”, *Mass Rape: The War against Women in Bosnia-Herzegovina*, ur. Alexandra Stiglmayer, Lincoln: University of Nebraska Press, 1994, 57.

⁶⁵ Seifert, “War and Rape: A Preliminary Analysis”, 67.

⁶⁶ Cynthia Enloe, “When Soldiers Rape”, in *Maneuvers: The International Politics of Militarizing Women's Lives*, Berkeley: University of California Press, 2000, 108.

⁶⁷ Agatha Schwartz i Tatjana Takševa, “Between Trauma and Resilience”, *Aspasia* 14, br. 1, Berghahn Books, 2020, 136.

⁶⁸ Isto.

Gotovo sva naučna literatura o Prijedoru (izuzev djelimično rada Višnje Šijačić i Jovane Mihajlović Trbovc⁶⁹) tiče se pravne perspektive silovanja ili se seksualno nasilje nad ženama raspravlja isključivo u okviru šire slike Prijedora 1992. godine.

Metodologija

Ovo istraživanje kvalitativnog je karaktera. Fokusira se na sekundarne i primarne materijale. Rad se bavi specifičnom studijom slučaja logora Omarska i nudi okvir za primjenu iste metodologije na druge geografske lokacije u kojima su se dešavali slučajevi seksualnog nasilja nad ženama u ratnom kontekstu. Primarni materijali odnose se na intervju s jednom od žena zatvorenih u logoru Omarska provedenom u maju 2024. godine, dok se sekundarni materijali odnose na podatke – transkripte i videosnimke – koje je istraživačkom timu ustupio Međunarodni rezidualni mehanizam za krivične sudove, čija je preteča Međunarodni krivični sud za Jugoslaviju (ICTY). Za kontekstualizaciju zločina u Prijedoru i opise seksualnog nasilja nad ženama u Omarskoj korišteni su dokumenti iz sljedećih slučajeva: *Kvočka i drugi* (IT-98-30), *Tadić* (IT-94-1) i *Stakić* (IT-97-24).⁷⁰

Metoda uzorkovanja je namjerna. Naime, korišteni su materijali koji se tiču svjedočenja o zločinima u logoru Omarska a koji se tiču seksualnog nasilja. Materijali su dalje korišteni kako bi se pobliže opisale metode seksualnog nasilja primjenjivane na žene zatočene u Omarskoj, zabilježile činjenice vezane za seksualno nasilje i vrste nasilja kojima su žene podvrgnute, te identifikovale metode samozaštite koje

⁶⁹ Višnja Šijačić, “Prijedor 1992: Violations of International Humanitarian Law – Case Studies: Concentration Camp Omarska, Concentration Camp Keraterm and Concentration Camp Trnopolje”, *International Journal on Rule of Law, Transitional Justice and Human Rights* 5, Podgorica: Questa Soft, 2014; Jovana Mihajlović Trbovc, “Memory After Ethnic Cleansing: Victims’ and Perpetrators’ Narratives in Prijedor”, *Journal of Ethnic Studies* 72, br. 1, Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2014.

⁷⁰ Podaci o sva tri predmeta dostupni na: <https://www.icty.org/bcs/cases>

su one primjenjivale kako bi ili odgodile ili izbjegle seksualno nasilje u Omarskoj.⁷¹

Zatočenice u Omarskoj – silovanja i seksualna zlostavljanja

Neposredno nakon napada na Hambarine, Kozarac i potpunog zauzimanja grada Prijedora, broj zatočenika u logoru Omarska kontinuirano je rastao, dostižući svoj maksimum tokom ljeta 1992. godine.⁷² Posebno se izdvaja juni 1992. godine, kada je u logor doveden najveći broj žena. Većina njih bile su istaknute ličnosti političkog, društvenog i profesionalnog života Prijedora, što ukazuje da je njihovo zatočenje imalo obilježje ciljane represije prema obrazovanom i javno angažovanom sloju stanovništva.⁷³ Povod za vlastito zatočenje, kao i zatočenje drugih žena, objašnjava Nusreta Sivac: “Da budem iskrena, mislila sam da žene neće dirati. Mene su optuživali da u svom poslu provodim šerijatski zakon, što je naravno smiješno, i onda, iznenada, ja sam bila prva žena iz Prijedora koja je dovedena u Omarsku.”⁷⁴ Prema njenim riječima, “žene su birane za silovanje u Omarskoj jer su intelektualke, žene na višem položaju – raznih profesija i godišta, plus druge koje su otele iz kuća, samo da zaplaše narod”.⁷⁵

U toku tromjesečnog postojanja logora Omarska 37 žena bilo je zatočeno u njemu. To su: Habiba Harambašić, Nusreta Sivac, Zlata Cikota, Zlata Bilajac, Safeta Medunjanin, Jadranka Cigelj, Magbula Beširević, Edna Dautović, Fikreta Pervanić, Fikreta Sarajlić, Jasminka Hadžibegić, Munevera Mašić, Sena Mistrić, Adevija Mahmuljin, Velida

⁷¹ Posebnu zahvalnost za ustupljena svjedočenja iskazujemo gospodinu Blairu Stewartu iz Odjela za arhive i spise Međunarodnog rezidualnog mehanizma za krivične sudove (Mechanism Archives and Records Section / International Residual Mechanism for Criminal Tribunals).

⁷² Jasmin Medić, “‘Otac, čuvaj mi djecu’ – Zločini u logoru Omarska 1992. godine”, *Prilozi*, br. 46, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2017, 247.

⁷³ Elezović, “Ponos ranjene duše”, 484.

⁷⁴ Ed Vulliamy, *Rat je mrtav, živio rat. Bosna: Svođenje računa*, Sarajevo–Zagreb: Buybook, 2017, 208.

⁷⁵ Isto.

Mahmuljin, Tidža Alagić, Suada Ramić, Azra Žerić, Sadija Avdić, Mirsada Hadžalić, Zuhra Kamber, Sifeta Sušić, Tesma Elezović, Sabiha Obradović, Senada Čaušević, Seada Ćurak, Sabiha Turkanović, Velida Karagić, Zumra Mehmedagić, Namka Ališić, Dika Menković, Nedžija Fazlić, Mina Cerić, Zdenka Rajković, Jadranka Papeš, Joka Divaš i Hajra Hadžić.⁷⁶ Njihova svjedočanstva, kasnije zabilježena u sudskim procesima i istraživanjima, predstavljaju jedan od najpotresnijih dokaza o rodno specifičnim oblicima nasilja, poniženja i torture koji su obilježili funkcionisanje logora Omarska.

Presuda iz 2001. godine u predmetu *Kvočka i drugi* pred ICTY-em u tački o seksualnom nasilju zaključuje sljedeće: “Pretresno vijeće nalazi da su zatočenice bile podvrgavane raznim oblicima seksualnog nasilja u logoru Omarska.”⁷⁷ Pred ICTY-em, upravo u ovom slučaju, o seksualnom nasilju nad ženama svjedočila je nekolicina žrtava koje su bile zatvorene u ovom logoru. Iz njihovih svjedočenja može se doći do zaključka kakvim su vrstama seksualnog nasilja bile izložene. Propaganda o “ekstremnim muslimanima” u lokalnim prijedorskim medijima početkom 1992. godine odigrala je ulogu u kategorizaciji nesrba kao zločinaca i time doprinijela opravdanosti nasilja nad njima.⁷⁸ “Žene su imale radnu obavezu koja se sastojala u tome da moraju dijeliti taj jedan jedini obrok zatočenicima u Omarskoj. Sastojao se obično od komadića kruha, malo kuhanog graha ili dva lista kupusa. S obzirom na ljeto i visoke temperature, i ono što smo nazivali obrokom uglavnom je bilo pokvareno.”⁷⁹

Svjedokinja J detaljno je opisala sistematsko zlostavljanje koje su žene trpjele u logoru Omarska. Žene su bile odvojene u dvije sobe na spratu i, osim zlostavljanja, bile prisiljene raditi poslove unutar logora, poput čišćenja prostorija i distribucije hrane. Kako je svjedokinja

⁷⁶ “Feljton: Logoraški dani”, *Prijedorsko ogledalo*, april 1997.

⁷⁷ ICTY, IT-98-30/1-T, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojevice Kosa, Mlade Radića, Zorana Žigića, Dragoljuba Prcaća, Presuda, paragraf 108.

⁷⁸ Jasmin Medić, “Kozarski vjesnik u službi zločina”, *Godišnjak*, br. 16, Sarajevo: BZK “Preporod”, 2016, 474-486.

⁷⁹ Fond za humanitarno pravo, Konferencija “Prijedor 1992: Van osnovane sumnje”, *Izjava Nusrete Sivac*, Beograd, 24. juni 2006.

J objasnila, obično bi jedna grupa žena, svakog dana, dijelila jedan obrok zatvorenici, dok bi druga grupa žena, po naređenju stražara, prala toalete na spratu iznad. Žene su bile izložene ekstremnom strahu i fizičkom zastrašivanju. Svjedokinja J prisjetila se incidenta u kojem su bile optužene da su dale zatvorenici više kruha nego što je dozvoljeno i da za to trebaju platiti: “Kazao je (Milorad Tadić, op. a.) da se moramo okrenuti prema zidu i podići ruke i da će nas upucati zbog toga što smo učinile. Možda to nije dugo trajalo, nekih četrdeset minuta. Meni se činilo kao vječnost. A onda se nasmijao i rekao da je ovo samo upozorenje ovaj put, ako to ponovimo drugi put, znamo šta možemo očekivati.”⁸⁰ Prema njenim riječima, zatočenice su u logoru bile na prisilnom radu. Bile su primorane ustajati u ranim jutarnjim satima i odlaziti u prostor tzv. restorana, gdje bi od stražara dobivale naređenja za taj dan. Jedna grupa žena bila je zadužena za pripremu i dijeljenje jedinog dnevnog obroka, dok je druga bila prisiljena da čisti prostorije koje su koristili stražari i u kojima su se odvijala ispitivanja i mučenja zatočenika. Te aktivnosti, sprovedene pod prijetnjom nasilja, imale su obilježja prisilnog rada i psihološkog zlostavljanja, čime je dodatno ponižavano dostojanstvo zatočenica.⁸¹ U svome svjedočenju, između ostalog, naglašavala je da im je, osim pristupa hrani, pristup pitkoj vodi bio u potpunosti ukinut. Stražari su im otvoreno govorili da je voda koju dobivaju industrijska i korištena za prečišćavanje željezne rude, dok se njima donosila pitka voda u kanisterima.⁸²

Svjedokinja J govorila je i o seksualnom nasilju koje je pretrpjela u logoru Omarska. Nasilje nad njom, o kome je govorila pred ICTY-em, vršili su Mlađo Radić zvani Krkan i Nedeljko Grabovac zvani Kapetan. Jednom prilikom Radić ju je pozvao i rekao da joj može “pomoći” tako što će osigurati da bude smještena u manje ozbiljnu kategoriju zatvorenika, ali da će zauzvrat morati imati seksualni odnos s njim. Tokom tog susreta, gurnuo ju je uz zid, počeo dodirivati po genitalijama,

⁸⁰ ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlađe Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Praća, Transkript svjedočenja Svjedokinje J, Den Haag, 5–7. septembar 2000.

⁸¹ Isto.

⁸² Isto.

grudima i stražnjici.⁸³ “Podigao mi je suknju, otkopčao hlače i izvadio penis. Molila sam da me pusti, da me ne dira, ali bio je veoma grub. Ostajala sam bez daha, rekla sam mu da imam menstruaciju, da me pusti.” Na pitanje da li se dogodila penetracija, odgovorila je negativno, govoreći da je Radić u tom slučaju ejakulirao po njenim bedrima i suknji, te naglasio da treba ovo uraditi “kako treba, na pravi način, u krevetu”.⁸⁴

Drugi napad dogodio se kada ju je Grabovac seksualno napastvovao: “Milojica Kos i Živko Mrmat su otišli, Kapetan i ja smo ostali sami u prostoriji. Krenula sam oprati suđe koje je ostalo nakon kafe no on mi je rekao da se vratim. Rekao mi je da mu se sviđam, da sam njegov tip žene i počeo me dodirivati po genitalijama. Govorila sam mu da me pusti, da se ne osjećam dobro, da mi zdravlje nije u redu, da mi se povraća. On je rekao da mi žene uvijek imamo problem s tim, da izbjegavamo to pod izgovorom da se ne osjećamo dobro, a da je nama u logoru dobro – dok su Srпкиnje u gradovima pod muslimanskom kontrolom silovane. Nastavio me dodirivati, podigao mi je suknju i košulju i skinuo mi donji veš, spustio ga. Dirao me po grudima. Izvadio je svoj penis i pokušao me silovati.”⁸⁵ Grabovac, kako je objasnila svjedokinja J, nije penetrirao nego je ejakulirao po njenim bedrima i nogama. Tokom napada joj je prijetio da može biti mnogo grublji nego što već jeste ako se nastavi opirati.⁸⁶

Jednom je prilikom nepoznati muškarac s kokardom koji nije radio kao stražar u Omarskoj došao i izderao se na Mugbilu Beširević, optuživši je da je “kompjutere ukrala iz banke i prebacila muslimanima u Cazinsku krajinu”.⁸⁷ Potom ju je nožem isjekao po licu nacrtavši krst. Rana je bila na obrazu. U restoranu i oko njega niko od uposlenika logora na to nije reagovao. Muneveri Mešić prišao je naoružan čovjek dok je sjedila za stolom u restoranu i otkopčao bluzu, izvadio joj dojku i preko nje prelazio

⁸³ Isto.

⁸⁴ Isto.

⁸⁵ Isto.

⁸⁶ Isto.

⁸⁷ Isto; ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlade Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Praća, Transkript svjedočenja Zlate Cikote, Den Haag, 3. juli 2000.

nožem – radio je to nekoliko minuta jer ga je to zabavljalo. Taj potez izazvao je smijeh kod stražara koji ni ovaj put nisu htjeli reagovati.⁸⁸

Među prozivanim ženama, za koje se pretpostavlja da su bile zlostavljane, ne samo seksualno, prema njezinom svjedočenju, bile su Edna Dautović, Mina Cerić, Seada Ćurak, Sedija Menković, Velida Mahmuljin, Tesma Elezović, Sabiha Obradović, Fikreta Sarajlić, Nadžija Fazlić, Jadranka Cigelj i Jadranka Papeš, te sama svjedokinja, kao što je prethodno opisano. Među osobama koje su ih prozivale, prema njenom svjedočenju, bili su Mlađo Radić, Živko Marmat, Mirko Babić te Željko Mejakić.⁸⁹ Po povratku, tvrdi svjedokinja J, žene su bile vidno rastresene i tihe, no ona ih nije pitala šta se dogodilo pri izvođenju.⁹⁰

Željko Mejakić prozvao je jednu noć Jadranku Cigelj. U prisustvu još dvije osobe naređeno joj je da se skine. “Osjetih kao kroz bunilo da neko svlači odjeću s nečega što je trebalo biti moje tijelo. ‘Bravo! Navali! Još je ima... Nije ni tako loša! Zvekni joj ga! Neka osjeti... majku joj ustašku... Ma i nije neka... Već je i postara... Nabij ga!’ Muškarac se pokretao pritišćući mi tijelo o pod i ne dajući mogućnost bilo kakvog mog pokreta...”⁹¹ U svojim svjedočenjima navodila je da je više puta silovana, a da su silovateli bili Željko Mejakić, Mlađo Radić, te čovjek po imenu Milojica i čovjek nadimka Pop.⁹² Bila je i očevdac kada je silovana zatočenica Fikreta. Ona i Jadranka javile su se da ”dobrovoljno” očiste ”separaciju”. “Međutim, odveli su Fikretu i silovali je, a ja sam se – iako se bojim visine – popela na požarne stepenice da i mene ne siluju.”⁹³ Žene obično jedna drugoj nisu govorile da su silovane. Tako je bilo i ovaj put kada je Fikreta uplakana izašla iz prostorije.⁹⁴

⁸⁸ Isto.

⁸⁹ ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlađe Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Transkript svjedočenja Svjedokinje J, Den Haag, 5–7. septembar 2000.

⁹⁰ Isto.

⁹¹ Jadranka Cigelj, *Apartman 102*, Zagreb: Agencija za komercijalnu djelatnost, 2002, 228-229.

⁹² Detaljno o njenom zatočeništvu u Omarskoj i sudbini drugih zatočenica, opširnije u: Jadranka Cigelj, *Apartman 102*.

⁹³ Vulliamy, *Rat je mrtav, živio rat*, 206-207.

⁹⁴ Isto.

Svjedokinja U također je pred ICTY-em svjedočila o seksualnom nasilju tokom njezinog zatočeništva u logoru Omarska. Svjedočila je da su žene noću često prozivane i izvođene kako bi bile seksualno napastvovane. U jednom od tih slučajeva, osoba, čiji identitet nije znala, odvela ju je u prostoriju na kraju hodnika na spratu na kom su žene boravile. “Čuvar koji me vodio, vodio me tamo jer je bilo mračno. Osjetila sam da su madraci na podu. Silovao me. Ja sam ostala u sobi. Otišao je, a onda su sve vrijeme, jedan za drugim, dolazili drugi – ne znam tačan broj – ali, nažalost, ne znam ni ko su oni, i oni su me silovali.”⁹⁵

Na pitanje je li izvođena i tokom dana, odgovorila je potvrdno i svjedočila da se to desilo dva puta.⁹⁶ Izveli su je iz restorana u istu sobu u koju je izvođena navečer.⁹⁷ “Uradio je to isti čovjek. On me izveo. Odveo me u tu sobu. Prvo me on silovao, a onda su ušli i drugi, ne znam tačno, trojica ili četvorica koja su me silovala. Nažalost, ne poznajem ih, nisam ih nikada u životu vidjela. Ali, pošto je bilo tokom dana, možda bih ih mogla prepoznati.”⁹⁸

Svjedokinja U dalje je govorila o krvarenju koje je imala tokom boravka u Omarskoj, koje je prouzrokovano seksualnim nasiljem. Na pitanje je li dobila higijenske potrepštine zbog krvarenja, rekla je da nije niti se usudila pitati za njih.⁹⁹ Odgovorila je: “Ne znam. Bilo je toliko šokantno da sam posudila od žena koje su imale veste njihove veste ili njihov donji veš. Posuđivale su mi svoj donji veš. Nekada bih stavljala papir. Tako sam se borila s tim”, objašnjava svjedokinja U kako je ublažavala krvarenje i bila prinuđena da brine o higijeni.¹⁰⁰ Eksplicitno je pred ICTY-em potvrdila da pod silovanje misli na penetraciju penisom.¹⁰¹ Također je potvrdila slučajeve seksualnog nasilja nad drugim ženama

⁹⁵ ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlade Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Transkript svjedočenja Svjedokinje U, 4. oktobar 2000.

⁹⁶ Isto.

⁹⁷ Isto.

⁹⁸ Isto.

⁹⁹ Isto.

¹⁰⁰ Isto.

¹⁰¹ Isto.

koje su s njom bile zatočene u Omarskoj, a koje je provodio Mlađo Radić. “Mlađo Radić je prozivao Jadranku Cigelj više puta, ona bi izišla. Bojala se. Lice joj je bilo crveno. Sjela bi na madrac na kom je spavala. U mom prisustvu nije ništa govorila da bih mogla sa sigurnošću znati šta joj se dogodilo (kada se vratila, op. a.)”, objašnjava svjedokinja U.¹⁰²

Svjedokinja AT također je bila zatočenica u Omarskoj, gdje je provela 23 dana. Kako u svom svjedočenju kaže, izvođena je više puta tokom boravka u Omarskoj, a izvodio ju je Mlađo Radić Krkan,¹⁰³ kao i svjedokinja J. “Izvodio bi me pod izgovorom da mu pravim kafu ili čaj, da gledamo TV, da popijemo čašu piva. Svaki put bi imao drugi izgovor. Jednom mi je donio mali poklon iz udruženja žena, a jednom, kada me izveo uradio je to. Odveo me u sobu, što mi se odmah nije svidjelo, i seksualno me napastvovao. Odbila sam pivo kada mi je nudio. Napravila sam kafu. Odbila sam gledati TV. Prihvatila sam poklon, poslala mi ga je moja bivša kolegica. (...) Mislim da je soba u koju me vodio bila konferencijska sala ili sala za sastanke. Imala je veliki ovalni stol. Kasnije je korištena za izvođenje žena jer nikome nije trebao madrac za sastanke. To mi je odmah bilo jasno.”¹⁰⁴

Svjedokinja B još je jedna od zatočenica logora Omarska. Osim svjedočenja o brutalnosti nasilja nad drugim zatočenicima, također je svjedočila o uslovima u kojima su žene u Omarskoj bile zatvorene, kao i o seksualnom nasilju. Na pitanja o higijenskim uslovima u Omarskoj svjedokinja B objasnila je da nikome nije dozvoljeno da se kupaju, briju ili da se pere odjeća.¹⁰⁵ Ženama nisu dati nikakvi proizvodi za ličnu higijenu: “Posljednji mjesec smo dobile kilogram medicinske vate, za slučaj da neka ima menstruaciju. Nažalost, u mom slučaju, nakon tri mjeseca boravka u Omarskoj imala sam tri menstruacije. Nije bilo ništa

¹⁰² Isto.

¹⁰³ ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlađe Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Praća, Transkript svjedočenja Svjedokinje AT, 3. oktobar 2000.

¹⁰⁴ Isto.

¹⁰⁵ ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlađe Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Praća, Transkript svjedočenja Svjedokinje B, 19. maj 2000.

što sam mogla koristiti osim toaletnog papira, dok ga je bilo, a nakon toga novine. Nije bilo ničega. Jedna od čistačica mi je na moju molbu jednom donijela par higijenskih uložaka. (...) Bilo je i slučajeva dizenterije.”¹⁰⁶

Svjedokinja B onda je ispričala svoje iskustvo sa samog početka boravka u Omarskoj: “Dat ću svoj primjer, kada su me izveli. Bilo je na samom početku, u prvih desetak dana ili tako od mog dolaska u Omarsku. Mladi čovjek me izveo tokom noći. Nije bilo struje. Bile smo samo nas tri žene u jednoj od tih soba, ja, Velida i još jedna. Ne sjećam se imena, bila su dvojica sa istim prezimenom. Odveo me u jedan od ureda, s ciljem silovanja. Bacio me na pod. Legao je na mene i počeo me fizički zlostavljati. Pokušala sam se odbraniti i to sam činila dok sam imala snage. U jednom trenutku je prijetio da će me ubiti ako ne bude po njegovom. Nastavila sam se opirati, kao i svaka žena. U jednom momentu je ukrstio prste ovako i povukao me, osjetila sam jaku bol u vratnom dijelu kičme i rekla sam ako preživim da ću ga prijaviti. Tada sam spomenula Mlađu Radića i još jednog – mislim Brane Bojić – policajac, ili Željka Mejakića. Jednog od njih dvojice. Znam da sam Radića spomenula. Ponudio mi je da od te noći budemo ‘prijatelji’, pružio mi ruku.”¹⁰⁷ Iz njezine priče jasno je da i među stražarima postoji neizbalansiran odnos moći i da su mlađi počinio seksualnog nasilja bili u strahu od Radića, Mejakića i ostalih.

Jadranka Cigelj opisuje razgovor sa Sadetom Medunjanin, o čijem je hapšenju njenog muža i sina trijumfalno izvještavao lokalni list *Kozarski vjesnik*.¹⁰⁸ Sadeta Medunjanin je silovana naočigled sina Anesa i muža Bećira Medunjanina u logoru Omarska. Ona je tokom zatočeništva prepričavala da je nakon što je prilikom srpskog napada na Kozarac ubijen njen sin Haris, u Omarsku dovedena zajedno s mužem i sinom Anesom. Tražeći “vođu”, Bećira Medunjanina, pronašli su porodicu Medunjanin i počeli ih tući. Nakon toga, kako je prepričala Jadranci Cigelj, natjerali su ih da tuku jedni druge, posebno njihov sin Anes, kojem je naređeno da ih tuče oboje, a prethodno su mu sipali sol na ranu. “Plače a ja šapćem:

¹⁰⁶ Isto.

¹⁰⁷ Isto.

¹⁰⁸ “Uhapšen Bećir Medunjanin”, *Kozarski vjesnik*, 12. juni 1992.

Moraš sine. Moraš živjeti. Udari nas. Ne boli. Tako do jutra. Po danu sole Anesovu ranu. Bećira izvode na ispitivanje. Po noći nas nagone da se tučemo. I tako beskonačno. Anesu sva leđa oderana, a Bećir kože na licu više nije imao. Otok mu zatvorio i oči. A mene... svi me... a Anes gleda.”¹⁰⁹

O zlostavljanju žena u logoru Omarska govorila je u svom svjedočenju i Zlata Cikota. Između ostalog, govorila je o izvođenju žena, konkretno Jadranke Cigelj, Sabihe Turkanović, Mirsade Hadžalić, Suade Ramić, Sadije Avdić i Sadete Medunjanin. “Bila je noć i nije bilo puno svjetla. Nismo vjerovala jedna drugoj, nismo govorile šta se dešava. Ili meni nisu govorile. Vidjela sam tragove na jednoj ženi. Na Sadeti Medunjanin. Nisu to bile modrice. Ono što je imala bili su plikovi od cigareta, opušaka, tragovi gašenja na njoj.”¹¹⁰

Svjedokinja AT također je govorila o mučenju Sadete Medunjanin, odnosno njezinom stanju tokom boravka u logoru Omarska: “Bila je u potpunosti druga žena. Jedva sam je prepoznala. Smršavila je mnogo. Kosa joj je osijedila. Nije bila počešljana, zapuštena je. Suknju joj je pridržavala neka gumica kako ne bi spala. Bila je u sobi sa mnom. Davala je kruh svome sinu. Kada je izvedena, sve smo plakale. Ispratile smo je iz sobe i kada je otišla dolje išle smo u toalet da gledamo gdje je vode.”¹¹¹

O izvođenju Sadete Medunjanin i Edne Dautović iz logora Omarska u svome svjedočenju govorila je i Suada Ramić.¹¹² Osim toga, govorila je o prisilnoj radnoj obavezi žena u Omarskoj, među kojima je bila i ona: “Pronalazile smo (u sobama koje su čistile, op. a.) palice, komad kabla, bakrene žice provučene kroz crijevo, komade drveta, željezne šipke, komade aluminija sa olovom pri vrhu. Sve je bilo krvavo. Morale smo

¹⁰⁹ Cigelj, *Apartman 102*, 41.

¹¹⁰ ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Miloje Kosa, Mlade Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Praća, Transkript svjedočenja Zlate Cikote, 3. juli 2000.

¹¹¹ ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Miloje Kosa, Mlade Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Praća, Transkript svjedočenja Svjedokinje AT, 3. oktobar 2000.

¹¹² ICTY, IT-94-I-T, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Duška Tadića, Transkript svjedočenja Suade Ramić, 19. juli 1996.

to očistiti i predati u ured. Sobe su bile krvave. Pronalazile bismo zube, kosu, komade ljudskog mesa, odjeće, obuće.”¹¹³

Ista svjedokinja je pred ICTY-em svjedočila i o seksualnom nasilju koje je pretrpjela: “Žene su prozivali Mlađo, Drago Prcać, Željko Mejakić, Nedeljko Grabovac. Nikad nismo jedna drugoj govorile šta se dešavalo. Pet puta su me prozvali. Mlađo Radić me prozvao. Odveo bi me ispod u prvu sobu pored stepenica prema kuhinji. Silovao me. Jednom me i tukao kada sam izlazila. Pri izlasku sam vidjela Željka Mejakića. Ošamario me i rekao: ‘Kurvo, bježi u svoju sobu.’ Htjela sam počiniti samoubistvo. Biba i Zlata su plakale i molile da to ne uradim i da ćemo preživjeti, živjeti da kažemo istinu.”¹¹⁴

Nedžija Fazlić, koja je iz prijedorskog SUP-a dovedena u logor Omarska 23. jula, potvrdila je da je neposredno nakon dolaska bila primorana da se pridruži drugim zatočenicama u čišćenju restorana jer je kružila vijest da bi novinari trebali doći u posjetu. Jednom prilikom otišla je u kantu s drugim ženama i tamo zatekla zatočenicu po imenu Mirsada (Hadžalić, op. a) kako plače, jer ju je te noći izveo napolje stražar kojeg su zvali Lugar. Kada su žene prišle Mirsadi da joj pomognu, Lugar je otišao do njih, uperio pušku i rekao da niko ne smije da joj se približi.¹¹⁵

Pod optužbom da je pripadnica Patriotske lige, u logor je dovedena i Edna Dautović. Bila je izložena raznim oblicima zlostavljanja, a kako tvrdi njena majka Mejra Dautović koja, tragajući za istinom o sudbini kćerke, navodi da su joj druge zatočenicke rekly da je Edna mučena i da je bila sva u ranama i modricama. “Ednu je najviše ispitivao i mučio, niko drugi do Nebojša Babić, njen nekadašnji dečko.”¹¹⁶

Izuzev zatočenicke Hajre Hadžić, koja nikada nije bila sa ženama nego je bila izolirana u Bijeloj kući, ostalih 36 žena bile su u Upravnoj zgradi. Zatočenik Nijaz Mujkanović u svojoj knjizi opisuje kako je Hajra

¹¹³ Isto.

¹¹⁴ Isto.

¹¹⁵ ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlađe Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Transkript svjedočenja Nedžije Fazlić, 8–9. septembar 2000.

¹¹⁶ Mejra Dautović, *Krvava istina Prijedora*, Tešanj: Planjax, 2004, 51.

Hadžić sve vrijeme bila zatočena u prostorijama u kojoj su bili muškarci. Prema njegovom svjedočenju, ona je nakon Bijele kuće bila prebačena u garažu. Stražari su je tretirali kao da je muškarac. “Tu krhku i sitnu ženu” Mujkanović je nekoliko puta sreo “ispred prostorija toaleta ili kada bismo išli na ručak” i da je “uvijek imala osmijeh na licu i uspravan hod te da se na njoj nikada nije vidio strah”.¹¹⁷ Slično Mujkanoviću, i Cigelj govori o prkosu i ponosu koji je bio uočljiv kod Hajre Hadžić. “Vidjela sam tu djevojku koja je 24 sata živjela sa smrću, nožem i svim onim čega sam se ja već noćima plašila. Iz cijelog njezinog bića strujala je energija koja se prenosila u nas i davala nam novu snagu, ali i želju da izdržimo sve kušnje koje ovo mjesto stavlja pred nas. Uzevši tanjur, okrenula se prema stolovima otkrivajući nam pritom leđa. Cijela jakna bila je s tragovima vojničkih đonova, a hlače obojene strašnim krvavim mrljama. Ova slika govorila je rječitije i teže od bilo koje riječi. Osjetila sam strahopoštovanje, jer njezino držanje nije dopuštalo niti davalo mjesta sažalijevanju...”¹¹⁸ Jedan slučaj seksualnog zlostavljanja nad Hajrom Hadžić odigrao se u Bijeloj kući 26. juna 1992. godine. Stražari su pokušavali prisiliti Mehmedaliju Sarajlića da je siluje. On je preklinjao: “Nemojte, molim vas. Ona bi mi mogla biti dijete. Ja sam čovjek u godinama.” Na to su mu vojnici rekli: “Pokušaj prstom.” Čuo se krik i udarci, a zatim je nastala tišina. Minut ili dva kasnije, u prostoriju je ušao stražar i tražio da izađu dvojica snažnijih muškaraca; oni su otišli po tijelo Mehmedalije Sarajlića. Kasnije je njegov leš viđen kod Bijele kuće.¹¹⁹ Bila je primorana da se kao i drugi muškarci skine potpuno gola kada bi stražari zatočenike izmrcvarene od zlostavljanja poredali i “kupali” vatrogasnim crijevima. Snažni mlazevi hladne vode udarali su ih po tijelima kao stražarske palice. Jednom prilikom izvedena je grupa od deset zatočenika na ovakvu vrstu zlostavljanja.¹²⁰

¹¹⁷ Nijaz Mujkanović, *Zločin s predumišljajem: 197 dana u logorima Omarska i Manjača*, Sarajevo: Dobra knjiga, 2018, 103.

¹¹⁸ Cigelj, *Apartman 102*, 96.

¹¹⁹ ICTY, 97-24-T, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Presuda, paragraf 236, Rezak Hukanović, *Deseta vrata pakla – Pola godine u logorima smrti Omarska i Manjača*, Sarajevo: Buybook, 2013, 79-81.

¹²⁰ Nusreta Sivac, “Glas nestalih”, *Ženska strana rata*, (ur. Lina Vušković i Zorica Trifunović), Beograd: Žene u crnom, 2007, 251; Hukanović, *Deseta vrata pakla*,

Svrha logora u Bosni i Hercegovini pa tako i logora Omarska je nametanje kolektivne traumatizacije zatočenicima da se, ako prežive, više nikada ne vrate na svoja ognjišta jer bi ih logor podsjećao na traumu kroz koju su prošli. Ukratko rečeno, to znači da bi im i boravak u rodnom mjestu ponovo oživio tu traumu.¹²¹ Gotovo sve svjedokinje čija su svjedočenja predstavljena u ovom dijelu istraživanja govorele su o posljedicama zatočeništva u logoru Omarska. Suada Ramić je tokom svjedočenja potvrdila da je imala medicinske probleme nakon odlaska iz Omarske koji su posljedica silovanja te je to rezultiralo odstranjivanjem maternice.¹²² Svjedokinja B je u završnom obraćanju rekla kako nikada ne može biti sretna nakon svega što se dogodilo.¹²³

Svjedokinja AT je imala sličan osvrt na utjecaj zlostavljanja na njen život nakon logora Omarska: “Uništili su mi zdravlje. Pretrpjela sam užasnu traumu. Patim od nesanice. Šta još može biti? Uništili su sve. Kako da nastavim živjeti ovako? Nemam još 70 godina. Ne mogu samo čekati smrt. I dalje sam mlada. Imam djecu.”¹²⁴

Svjedokinja J u izjavi je govorila i o fizičkim i psihičkim problemima nastalim kao posljedica zatočeništva u Omarskoj i nasilja koje je pretrpjela: “Imam problema s bubrezima zbog vode koju smo pili u logoru, koja nije bila pitka. Imam ženskih problema, krvaram van menstrualnog ciklusa, i to mi se dešava otkad sam napustila logor Omarska. Patim od depresije i imam noćne more. Imam hroničnu nesanicu.”¹²⁵

145-148; Sud Bosne i Hercegovine, Predmet: Br. X-KR-06/200, Tužilac protiv Željka Mejakića, Duška Kneževića i Momčila Grubana, Presuda, 80, 81.

¹²¹ Opširnije o tome, u: Hikmet Karčić, *Torture, Humiliate, Kill: Inside the Bosnian Serb Camp System*, Michigan: University of Michigan, 2022.

¹²² ICTY, IT-94-1-T, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Duška Tadića, Transkript svjedočenja Suade Ramić, 19. juli 1996.

¹²³ ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Miloje Kosa, Mlade Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Transkript svjedočenja Svjedokinje B, 19. maj 2000.

¹²⁴ ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Miloje Kosa, Mlade Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Transkript svjedočenja Svjedokinje AT, 3. oktobar 2000.

¹²⁵ ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Miloje Kosa, Mlade Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Transkript svjedočenja Svjedokinje J, Den Haag, 5–7. septembar 2000.

Seksualno nasilje kao alat ratovanja

U kontekstu logora Omarska, seksualno nasilje nad ženama nije predstavljalo izolirane incidente, pojedinačne zločine ili osvetničke činove, već je bilo integralni dio šire strategije nasilja usmjerenog prema bošnjačkom i hrvatskom stanovništvu Prijedora koje je uz to bilo obrazovano, društveno angažovano, često u odnosima moći na višoj poziciji od počinitelaca, iz čega se primjećuje represivan odnos prema društvenoj eliti Prijedora 1990-ih godina.

Prije rodne analize i identifikacije metoda samozaštite, važno je osvrnuti se i na jedan motiv koji se iznova pojavljuje u svjedočenjima analiziranim za potrebe ovog istraživanja i intervjuima sa ženama koje su preživjele seksualno nasilje u Prijedoru tokom proljeća 1992. godine. Taj motiv jeste psihička rastresenost žrtava koja je opisana. Iako je to stanje razumljivo, posebno se odnosi na osobe zatvorene u logorima na području Prijedora, te ta psihička rastresenost može utjecati i na korištene mjere samozaštite. Primjer rastresenosti koju svjedokinje i žrtve opisuju vidi se iz svjedočenja Zlate Cikote pred ICTY-em. Naime, na pitanje koliko dana je prošlo od njenog dovođenja u Omarsku do trenutka u kom je vidjela braću supruga tuženog odgovara: "Da ste bili u logoru, ne biste se sjećali jer je to bilo pitanje života i smrti, teško mi je da se snađem u vremenu. Da li je bilo na početku ili nakon deset dana, ne znam, ali bili su tu."¹²⁶ Dakle, osobe zatvorene u logorima, posebice u Omarskoj, bile su s vremenom lišene osjećaja za vanjski svijet. Diken i Laustsen kažu da su tijelo, rod i psiha faktori koji utječu na formaciju identiteta, a za razumijevanje iskustva nasilja ne možemo ih promatrati odvojeno.¹²⁷ I druga svjedočenja, poput onoga svjedokinja J i Jadranke Cigelj, reflektiraju diskusije o svojevrsnom gubitku svijesti, kako individualnom tako i grupnom, koje indicira pogubnost silovanja

¹²⁶ ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlade Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Praća, Transkript svjedočenja Zlate Cikote, Den Haag, 3. juli 2000.

¹²⁷ Bülent Diken i Carsten Bagge Laustsen, "Becoming Abject: Rape as a Weapon of War," *Body & Society* 11, br. 1, 2005, 126.

i seksualnog nasilja po identitete i svijest o sebi. Ruth Seifert navodi da silovanje utječe na gubitak samosvijesti, što je argument sličan onome koji prezentiraju Diken i Laustsen. No, specifičnost svjedočenja iz Prijedora jeste da, kako je vidljivo iz razgovora sa žrtvama, gubitak samosvijesti uzrokovan različitim vidovima nasilja kojima su podvrgnute žene vodi i do formacije novih identiteta. Tako Zlata Cikota u svome svjedočenju na pitanje koja je njena etnička pripadnost odgovara: “To je teško pitanje za mene. Mislila sam da sam svjetska žena, žena slobodnog svijeta. U mom rodnom listu i mom vjenčanom listu piše da sam Jugoslovenka i to mogu dokazati. Ali, kada sam došla u koncentracioni logor Omarska, shvatila sam da sam Bošnjakinja i muslimanka.”¹²⁸

Učesnice u jednom od istraživanja o žrtvama silovanja u Prijedoru tvrdile su da je jedna od posljedica iskustva seksualnog nasilja u Prijedoru 1992. godine intenziviran osjećaj religioznosti i molitve kao vid mehanizma samozaštite. Neke od njih bile su zatvorene u Omarskoj. U periodu nakon 1992. godine iskazale su, prema vlastitoj procjeni, snažan osjećaj religijskog identiteta i prepoznale promjenu u samoidentifikaciji,¹²⁹ slično onome kako je to opisala Zlata Cikota u svom svjedočenju.

Četničke oznake, poput kokardi na kapama i uniformi koje podsjećaju na četničke u Drugom svjetskom ratu, bile su jedna od karakteristika počinilaca zločina u Omarskoj. S jedne strane, to ukazuje na pravoslavni identitet počinilaca, suprotstavljen katoličkom i muslimanskom identitetu žrtava. Argumenti o strateškoj upotrebi silovanja u sukobima s ciljem uništenja “drugog”, u ovom slučaju muslimana i katolika, koje su iznijeli Brownmiller, Diken i Laustsen i Gottschall u objašnjenju ratnog silovanja, implicirani su i u iskazima svjedokinja. Činjenjem zločina silovanja neko u potpunosti utjelovljuje borca protiv neprijatelja – druge etničke grupe, pri čemu silovanje nije individualna stvar jer, kako u jednom od slučajeva silovanja u Prijedoru¹³⁰ počinilac objašnjava da bi

¹²⁸ Isto.

¹²⁹ Mersiha Jaskić, *A Shift in Perception of Religion among Women Victims of Wartime Rape: Case Study of Prijedor, Bosnia and Herzegovina*. Magistarska teza, Karlov univerzitet u Pragu, Fakultet humanističkih nauka, 2024.

¹³⁰ ICTY, IT-94-I-T, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Duška Tadića, Transkript svjedočenja Azre Blažević, 13. juni 1996.

druge zločine počinio kao pojedinac, dok je silovanje sada politički čin. Prethodno spomenuta Cynthia Enloe ukazuje na posebnu vrstu ukrštanja roda i moći u ratnom kontekstu, u isto vrijeme patrijarhata i militarizacije koji rezultiraju nasiljem nad ženama.¹³¹ Iako postoje takozvana biološki deterministička objašnjenja silovanja u ratu, Ruth Seifert pokušava razbiti mitove o toj “urođenoj seksualnoj agresiji” kod muškaraca koja je potisnuta u mirnodopskim okolnostima, dok u ratovima ispliva. U svome radu Seifert objašnjava kako ove teorije padaju u vodu radi postojanja nečega što feministička teorija tretira kao kulturu silovanja¹³² koja je naučena a ne urođena. U teoriji se prilagodba ponašanja u skladu sa sviješću o kulturi silovanja naziva “rutinom zaštite od silovanja”. Ova rutina dio je kulture silovanja, a Jessica Valenti je definira kao konstantni strah od silovanja, svjestan i nesvjestan, odnosno sve ono što žene svakodnevno rade da bi se zaštitile od potencijalnog seksualnog nasilja.¹³³ U mirnodopskom kontekstu to bi moglo biti izbjegavanje neosvijetljenih ulica, pažljivo biranje odjeće ili izbjegavanje izlazaka bez pratnje. Postavlja se pitanje kako i da li se rutina silovanja mijenja u odnosu na to u kakvom se kontekstu osoba nalazi. U ratnim kontekstima, dalo bi se pretpostaviti, rutina zaštite bila bi nešto striktnija i drugačija od one u miru.

Među ženama Omarske primjećuje se nekoliko metoda samozaštite koje su primjenjivale. Jedna od njih jeste menstruacija kao vid zaštite. Menstrualna tabu pojava duboko je ukorijenjena u percepcijama ženskog tijela u različitim kulturama širom svijeta. Menstrualna krv, s jedne strane znak plodnosti i izvor života, s druge strane smatra se nečistom i ona je suštinski komponenta menstruacije koja je tabuizirana. Dakle, ovaj tabu opstaje u svim kontekstima. Od modernog marketinga

¹³¹ Enloe, “When Soldiers Rape”, 108.

¹³² Kultura silovanja teorijski je konstrukt koji obuhvata niz stavova koji podržavaju silovanje, uključujući tradicionalne rodne uloge, neprijateljstvo prema ženama i prihvatanje nasilja kao “normalnog”. Nicole L. Johnson and Dawn M. Johnson, “An Empirical Exploration Into the Measurement of Rape Culture”, *Journal of Interpersonal Violence* 36, no. 1–2 (2021), 72.

¹³³ Laura Mattoon D’Amore, “Vigilante Feminism: Revising Trauma, Abduction, and Assault in American Fairy-Tale Revisions”, *Marvels & Tales* 31, no. 2 (January 1, 2017), 388.

i reklama za menstrualne proizvode u kojima je krv najčešće plava, do pakiranja menstrualnih proizvoda u neprovidne vrećice. Ova shvatanja nerijetko potječu od religijski ustanovljenih percepcija menstruacije. U svim monoteističkim religijskim tradicijama, menstruacija i žene tokom menstruacije imaju određene barijere u smislu prakticiranja religije, a nalazi ovog istraživanja ukazuju na to da su žene koje su se našle u opasnosti od silovanja strateški iskoristile taj metod samozaštite kako bi “odgodile” opasnost od silovanja. “Pokušala sam mu reći da imam menstruaciju i da me treba pustiti (...) Rekao je da je to nešto što mu je svaka od nas rekla. Mislio je na žene. To je moj zaključak iako nije spominjao imena. Rekao je samo da je to nešto što sve koristimo kako bismo izbjegle ono što on želi”, prisjećala se svjedokinja J pred ICTY-em.¹³⁴

Iz ove izjave možemo vidjeti da su počinioци bili svjesni metoda samozaštite koje su žene počele koristiti. Menstruacija se ovdje koristi kao “izgovor” za nemogućnost prakticiranja seksualnih odnosa ali i kao svojevrsan štit protiv silovanja. Taj metod samozaštite razotkriva i realnost u kojoj zaštita od seksualnog nasilja i konkretno silovanja ne ovisi o pristanku ili tjelesnoj autonomiji nego ovisi o patrijarhalnoj percepciji čistoće i nečistoće kao takvih. U mirnodopskim okolnostima menstruacija kao metod samozaštite nije nužno primijećena jer se zločin silovanja ili bilo kog drugog seksualnog nasilja najčešće odvija u kontekstu koji za rezultat nema sistematsko uništavanje neke grupe. U tom slučaju, “tuđe” žensko tijelo nosi određenu opasnost kroz svoje “nečistoće”, a pritvaranje pojedinki u logorima pogotovo doprinosi prihvatanju menstruacije kao odgode seksualnog nasilja jer počinioци nisu vremenski ograničeni za počinjavanje djela.

Svjedočenja žena zatočenih u logoru Omarska prikazuju sistematski karakter seksualnog nasilja, sastavni dio logike dominacije nesrpskog stanovništva i etničkog čišćenja. Izjave preživjelih, poput onih svjedokinja J, U i B, detaljno opisuju kako su žene izdvajane, noću odvođene iz

¹³⁴ ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlade Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Transkript svjedočenja Svjedokinja J, Den Haag, 5–7. septembar 2000.

soba i podvrgnute seksualnom nasilju, uključujući silovanje, od strane stražara. Osim toga, izložene su i drugoj vrsti nasilja – psihološkoj, što je vidljivo iz prijetnji ili prisiljavanja da stoje uz zid kao da će biti strijeljane kao opomenu. Djela su počinjena u uslovima potpunog zatočeništva i dehumanizacije, a stražari u Omarskoj kontrolisali su svaki aspekt svakodnevnog života zatvorenika i zatvorenica. Nije postojala nikakva institucionalna kontrola ili zaštita, počinioци su prolazili nekažnjeno ili bi čak njihova moć unutar logorskog sistema rasla što su bili nasilniji. Neke od žena prozivane su i podvrgavane različitim vrstama seksualnog i drugog nasilja više puta. Kao što Susan Brownmiller tvrdi, silovanje u kontekstu sukoba nije posljedica seksualne frustracije ili gubitka discipline, već namjerni politički čin, svjesni proces zastrašivanja, što je vidljivo iz svjedočenja zatočenica o odnosu počinilaca prema njima, posebno kada je seksualno nasilje zamaskirano pričama o ugroženoj srpskoj naciji, srpskim ženama, dok tijelo žena u Omarskoj služi kao polje za osvetu. Seksualno nasilje tako izlazi iz okvira samog čina silovanja ili neke druge vrste seksualnog nasilja, te simbolično poražava i obeščašćuje cjelokupan narod, služeći kao produžena ruka nacionalističke ideologije, posebno kada uzmemo u obzir silovanje pred muškim članovima porodice kao u slučaju Sadete Medunjanin, prisiljavanje zatočenika i zatočenica da nanose ozljede jedni drugima i slično. Svjedočenja detaljno ilustruju i narušavanje tjelesne autonomije žena, što je posebno vidljivo iz manjka pristupa higijenskim proizvodima, posebno potrebnim tokom menstruacije.

Ubistva zatočenica

Od 37 zatočenica, pet su ubijene u kompleksu logora ili su iz njega izvedene i pogubljene na lokaciji izvan prijedorske općine.

Drago Prač je 24. jula prozvao 44 osobe iz logora koje su izvedene i ukrcane u autobus “Una Transa”.¹³⁵ Rečeno im je da idu u razmjenju

¹³⁵ ICTY, IT-94-1, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Duška Tadića, Transkript svjedočenja Habibe Harambašić, Den Haag, 18. juli 1996.

prema Bosanskoj Krupi, mada se ona, pokazat će se, nije dogodila. Odvedene su i pogubljene.¹³⁶ Među tim žrtvama bile su i dvije zatočenice – Sadeta Medunjanin i Edna Dautović.¹³⁷

Nakon prvog velikog raspuštanja logora 6. augusta 1992. godine kada su britanski novinari posjetili Omarsku i Trnopolje, među 175 zatočenika¹³⁸ ostale su i Mugbila Beširević, Hajra Hadžić i Velida Mahmuljin.¹³⁹ Sve tri su ubijene do 21. augusta 1992. godine kada su i posljednji zatočenici prebačeni u logore Trnopolje ili Manjaču.¹⁴⁰

Posmrtni ostaci ubijenih zatočenica pronađeni su u masovnim grobnicama Stari Kevljani i Lisac.¹⁴¹

Zaključak

Integracija ženskih svjedočenja u poslijeratno sjećanje i naučne radove vezane za ratne zločine ključna je za pravdu ali i razumijevanje nasilja iz rodne perspektive, koje je drugačije u svom obimu, načinu i posljedicama koje ostavlja. Svjedokinje iz Omarske govorile su iz prostora ekstremne ranjivosti, uslovljene pravnim jezikom koji najčešće u potpunosti sužava prostor za bilo kakve individualne osvrte na ono što im se dogodilo. No, njihova svjedočenja prikazuju silovanje i seksualno nasilje kao sistematsko oružje dominacije i kažnjavanja, počinjeno namjerno u cilju etničkog i rodno zasnovanog potčinjavanja. Brownmiller u svom radu o ženskom tijelu kao bojnopolju objašnjava kako silovanje duplo

¹³⁶ Dautović, *Krvava istina Prijedora*, 52; Medić, “Otac, čuvaj mi djecu”, 259.

¹³⁷ *Knjiga nestalih opštine Prijedor – Ni krivi ni dužni*, Udruženje Prijedorčanki “Izvor”, Prijedor, 2012, 121, 295.

¹³⁸ “Objektivna procjena”, *Kozarski vjesnik*, Prijedor, 21. august 1992.

¹³⁹ Cigelj, *Apartman 102*, 309-312; Mujkanović, *Zločin s predumišljajem*, 126.

¹⁴⁰ *Knjiga nestalih opštine Prijedor*, 64, 175, 286; ICTY, IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Transkript svjedočenja Muharema Murselovića, Den Haag, 6. 5. 2002.

¹⁴¹ Opširnije o masovnim grobnicama pronađenim na području Bosanske krajine i ekshumaciji svih pet ubijenih žena vidjeti u: Jasmin Odošević, *Hiljadu grobnica u Bosanskoj krajini 1992–1995. godine*, Sarajevo: BZK “Preporod”, 2015; ICTY, IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Presuda, paragraf 210.

dehumaniziranog objekta (žene, op. a.) nosi užasnu logiku: “U jednom činu agresije, kolektivni duh žena i nacije je slomljen (...) Ako preživi, šta postaje žrtva ratnog silovanja svome narodu? Dokaz zvjerstva protivnika. Simbol poraza nacije.”¹⁴² Žene Prijedora izuzetak su koji potvrđuje ovakvu široko rasprostranjenu percepciju silovanja kao oružja rata. Njihova svjedočenja obrađena u ovom radu, u slučajevima *Tužilac protiv Kvočke i drugih* i *Tužilac protiv Duška Tadića*, bila su ključna za tačke optužnica koje se tiču seksualnog nasilja. Žene Omarske postale su simbol otpora i snage, a svojim hrabrim i detaljnim svjedočenjima dale su izniman doprinos u smislu izvora za naučna istraživanja silovanja i drugih vrsta seksualnog nasilja kao zločina u Prijedoru, ali i u međunarodnom kontekstu.

Bibliografija

Literatura:

- Arnautović, Suad, *Izbori u Bosni i Hercegovini '90 – Analiza izbornog procesa*, Sarajevo: Promocult, 1996.
- Bećirević, Edina, *Na Drini genocid – Istraživanje organiziranog zločina u istočnoj Bosni*, Sarajevo: Buybook, 2009.
- Begić, Mujo, *Genocid u Prijedoru – Svjedočenja*, Zagreb – Sarajevo: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata i Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2015.
- Brownmiller, Susan, *Against Our Will: Men, Women and Rape*, New York: Ballantine Books, 1975.
- Brownmiller, Susan, *Making Female Bodies the Battlefield*, u: *Mass Rape: The War against Women in Bosnia-Herzegovina*, ur. Alexandra Stiglmayer, Lincoln: University of Nebraska Press, 1994, 180-182.

¹⁴² Susan Brownmiller, “Making Female Bodies the Battlefield”, *Mass Rape: The War against Women in Bosnia-Herzegovina*, ed. Alexandra Stiglmayer (University of Nebraska Press, 1994), 181.

- Cigelj, Jadranka, *Apartman 102*, Zagreb: Agencija za komercijalnu djelatnost, 2002.
- D'Amore, Laura Mattoon, *Vigilante Feminism: Revising Trauma, Abduction, and Assault in American Fairy-Tale Revisions*, *Marvels & Tales* 31, br. 2, 2017, 386-405.
- Diken, Bülent, i Carsten Bagge Laustsen. *Becoming Abject: Rape as a Weapon of War: Body & Society* 11, br. 1. London: SAGE Publications, 2005, 111–128.
- Džananović, Muamer, Medić, Jasmin i Karčić, Hikmet, *Nastanak Republike srpske: Od regionalizacije do strateških ciljeva (1991–1992)*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu i Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, 2023.
- Elezović, Tesma, “Ponos ranjene duše”, u: *Genocid u Bosni i Hercegovini 1991–1995.*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 1997, 380-390.
- Ellis, Mark, *Breaking the Silence: Rape as an International Crime*, *Case Western Reserve Journal of International Law* 38, br. 2, 2007, 225-247.
- Enloe, Cynthia, *Maneuvers: The International Politics of Militarizing Women's Lives*, Berkeley: University of California Press, 2000.
- Grupa autora, *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, Zagreb: Novi liber, 2004.
- Hukanović, Rezak, *Deseta vrata pakla – Pola godine u logorima smrti Omarska i Manjača*, Sarajevo: Buybook, 2013.
- Jaskić, Mersiha, *A Shift in Perception of Religion among Women Victims of Wartime Rape: Case Study of Prijedor, Bosnia and Herzegovina*, magistarska teza, Prag: Karlov univerzitet, Fakultet humanističkih nauka, 2024.
- Johnson, Nicole L. i Dawn M. Johnson, *An Empirical Exploration Into the Measurement of Rape Culture*, *Journal of Interpersonal Violence* 36, br. 1–2, 2021, 70-95.

- Kadijević, Veljko, *Moje viđenje raspada – Vojska bez države*, Beograd: Politika, 1993.
- Karčić, Hikmet, *Torture, Humiliate, Kill: Inside the Bosnian Serb Camp System*, Michigan: University of Michigan, 2022.
- Kliko, Amir, “Prilog proučavanju stradanja Bošnjaka i Hrvata Prijedora 1992.”, *Radovi*, br. XVII/3, Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2014, 341-354.
- Medić, Jasmin, “‘Otac, čuvaj mi djecu’ – Zločini u logoru Omarska 1992. godine”, *Prilozi*, br. 46, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2017, 243-267.
- Medić, Jasmin, “Kozarski vjesnik u službi zločina”, *Godišnjak*, br. 16, Sarajevo: BZK “Preporod”, 2016, 474-486.
- Medić, Jasmin, “Pripreme, tok i razmjere zločina u Kozarcu 1992. godine”, *Prilozi*, br. 45, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2016, 297-314.
- Mihajlović Trbovc, Jovana, *Memory After Ethnic Cleansing: Victims’ and Perpetrators’ Narratives in Prijedor. Journal of Ethnic Studies* 72, br. 1. Ljubljana: Institut za narodnostna vprašanja, 2014, 25–41.
- Mujkanović, Nijaz, *Zločin s predumišljajem: 197 dana u logorima Omarska i Manjača*, Sarajevo: Dobra knjiga, 2018.
- Odobašić, Jasmin, *Hiljadu grobnica u Bosanskoj krajini 1992–1995. godine*, Sarajevo: BZK “Preporod”, 2015.
- Piggott, Danielle M. i RaeAnn E. Anderson, “Religion After Rape: Changes in Faith and Hindered Acknowledgment”, *Journal of Interpersonal Violence* 38, br. 3–4, 2022, 3883–3905.
- Schneider, Lea, “Defining Rape: Coercion- or Consent-Based Approach? Towards a Definition of Rape in Wartime in International Criminal Law (ICL)”, *International Journal of Humanities and Social Science Review*, godište 6, broj 4, New York: Center for Promoting Ideas, 2020, 32-41.
- Schwartz, Agatha i Tatjana Takševa, “Between Trauma and Resilience”, *Aspasia* 14, br. 1. Berghahn Books, 2020, 124–143.

- Seifert, Ruth, “War and Rape: A Preliminary Analysis”, u: *Mass Rape: The War against Women in Bosnia-Herzegovina*, ur. Alexandra Stiglmayer, Lincoln: University of Nebraska Press, 1994, 54-72.
- Sivac, Nusreta, “Glas nestalih”, *Ženska strana rata*, (ur. Lina Vušković i Zorica Trifunović), Beograd: Žene u crnom, 2007, 248-254.
- Sud Bosne i Hercegovine, X-KR-06/200, Tužilac protiv Željka Mejakića, Duška Kneževića i Momčila Grubana, Presuda, Sarajevo, 30. maj 2008.
- Šadinlija, Mesud, “Teritorijalna odbrana Republike Bosne i Hercegovine na području Prijedora od aprila 1992. do aprila 1993. godine”, *Prilozi*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2016, 259-296.
- Šijačić, Višnja, *Prijedor 1992: Violations of International Humanitarian Law – Case Studies: Concentration Camp Omarska, Concentration Camp Keraterm and Concentration Camp Trnopolje. International Journal on Rule of Law, Transitional Justice and Human Rights* 5. Podgorica: Questa Soft, 2014, 91–102.
- Tomić, Zvonimir, *Krivično pravo II*, Sarajevo: Pravni fakultet u Sarajevu, 2007.
- Vulliamy, Ed, *Rat je mrtav, živio rat. Bosna: Svođenje računa*, Sarajevo – Zagreb: Buybook, 2017.

Izvori:

- Centar savremenih inicijativa Austrije, Konferencija “Omarska je eho Aušvica”, *Izjava Mirsada Duratovića*, Linz, 28. oktobar 2011.
- Državni zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine, *Popis stanovništava, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godina, Nacionalni sastav stanovništva – Rezultati za Republiku po opštinama i naseljenim mjestima 1991*, Sarajevo, decembar 1993. godine, Statistički bilten broj 234.

- Fond za humanitarno pravo, Konferencija “Prijedor 1992: Van osnovane sumnje”, *Izjava Nusrete Sivac*, Beograd, 24. juni 2006.
- <https://www.icty.org/bcs/cases>
- ICTR, ICTR-96-04, Pred prvostepenim vijećem, Tužilac protiv Jean-Paula Akayesua, Arusha, 2. septembar 1998.
- ICTY, CSB Banja Luka, Izvještaj o zatečenom stanju i pitanjima u vezi sa zarobljenicima, sabirnim centrima, iseljavanju i ulozi SJB u vezi sa aktivnostima, Banja Luka, 18. august 1992.
- ICTY, Deklaracija o proglašenju Republike srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, *Službeni glasnik srpskog naroda u BiH*, broj 2, 27. januar 1992.
- ICTY, Ewan Brown, *Vojna situacija u Bosanskoj krajini 1992. – Analiza situacije*, Den Haag, 2002.
- ICTY, IT-95-17/1-T, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Ante Furundžije, Den Haag, 10. decembar 1998.
- ICTY, IT-94-1, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Duška Tadića, Transkript svjedočenja Azre Blažević, 13. juni 1996.
- ICTY, IT-94-1, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Duška Tadića, Transkript svjedočenja Habibe Harambašić, Den Haag, 18. juli 1996.
- ICTY, IT-94-1, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Duška Tadića, Transkript svjedočenja Suade Ramić, 19. juli 1996.
- ICTY, IT-08-91, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Miće Stanišića i Stojana Župljanina, Presuda, Den Haag, 27. mart 2013.
- ICTY, IT-08-91, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Miće Stanišića i Stojana Župljanina, Transkript svjedočenja Mevludina Sejmenovića, 17. 11. 2010.
- ICTY, IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Presuda, Den Haag, 31. juli 2003.
- ICTY, IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Transkript svjedočenja Nade Markovske, Den Haag, 8.–9. januar 2003.
- ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv

Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlađe Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Presuda, Den Haag, 2. novembar 2001.

- ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlađe Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Transkript svjedočenja Svjedokinje AT, 3. oktobar 2000.
- ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlađe Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Transkript svjedočenja Azedina Oklopčića, Den Haag, 8.–15. maj 2000.
- ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlađe Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Transkript svjedočenja Nedžije Fazlić, 8.–9. septembar 2000.
- ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlađe Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Transkript svjedočenja Novaka Pušca, Den Haag, 25. januar 2001.
- ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlađe Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Transkript svjedočenja Sifete Sušić, Den Haag, 9.–13. juni 2000.
- ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlađe Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Transkript svjedočenja Svjedokinje B, 19. maj 2000.
- ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlađe Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Transkript svjedočenja Svjedokinje J, Den Haag, 5.–7. septembar 2000.
- ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlađe Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Transkript svjedočenja Svjedokinje U, 4. oktobar 2000.

- ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlađe Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Transkript svjedočenja Zlate Cikote, 3. juli 2000.
- ICTY, Komanda 1. Krajiškog korpusa, Opšta mobilizacija vojske Srpske republike BiH – naređenje, op. str. pov. br. 467-2, 21. 5. 1992.
- ICTY, Krizni štab opštine Prijedor, Odluka o izvršenju mobilizacije na području opštine Prijedor, broj 03/3, Prijedor, 22. 5. 1992.
- ICTY, SJB Prijedor, broj: 11-12-01-1-1975, 18. maj 1992.
- ICTY, SJB Prijedor, Broj: 11-17-01-1, Prijedor, 8. 6. 1993.
- ICTY, SJB Prijedor, Izvještaj – Prihvatni centri na području opštine Prijedor, Prijedor, 16. august 1992.
- ICTY, SJB Prijedor, Izvještaj o radu Stanice javne bezbjednosti Prijedor za posljednjih 9 mj. 1992. g., Prijedor, januar 1993.
- ICTY, SJB Prijedor, Str. pov. br: 11-12-20, 31. maj 1992.
- ICTY, Skupština opštine Prijedor, Odluka o organizovanju i radu Kriznog štaba opštine Prijedor, Prijedor, maj 1992.
- ICTY, Skupština srpskog naroda opštine Prijedor, Odluka o pripajanju Autonomnoj regiji Bosanska krajina, broj 003/92, Prijedor, 17. 1. 1992.
- ICTY, Službeni glasnik opštine Prijedor, Broj 2/92, Prijedor, 20. maj 1992.
- ICTY, Stenografska bilješka pete sjednice Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 9. januar 1992.
- ICTY, Zapisnik 5. sjednice Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, broj: 02-2-81/92.
- Vijeće Evrope, *Konvencija o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici*, Istanbul: Vijeće Evrope, 2011.
- Mediji:
- *Kozarski vjesnik*, Prijedor, 1992, 1993.
- *Prijedorsko ogledalo*, Prijedor – Sanski Most, 1997.